

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ГУЛЬКА Віталій Миколайович

Інфантилізм як психосоціальний феномен і предмет системного вивчення /
Infantilism as a psychosocial phenomenon and subject of systematic study

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-наукова програма – Соціальна робота та соціальна політика

Випускна кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
СРСПм-21
В.М. Гулька

Науковий керівник:
д.пс.н., професор А.В. Фурман

Випускну кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«__» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри
_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2020

АНОТАЦІЯ

Гулька В.М. Інфантилізм як психосоціальний феномен і предмет системного вивчення. Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за галуззю знань 23 – соціальна робота, спеціальність 231 – соціальна робота, освітньо-наукова програма «Соціальна робота та соціальна політика». Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2020.

У магістерській роботі досліджується інфантилізм як психосоціальний феномен і предмет системного вивчення. Зокрема всебічно досліджено поняття «інфантилізм» як теоретичного конструкту, виявлено особливості прояву інфантилізму у суспільному житті, а також експериментально вивчено інфантилізм у студентської молоді та показано шляхи і умови його подолання.

ANNOTATION

Hulka V.M. Infantilism as a psychosocial phenomenon and subject of systematic study. Manuscript.

Research for the master's degree in the field of knowledge 23 – social work, specialty 231 – social work, educational and educational program "Social work and social policy". Ternopil National Economic University, Ternopil, 2020.

In the master's work investigates infantilism as a psychosocial phenomenon and a subject of systematic study. In particular, the concept of "infantilism" as a theoretical construct is thoroughly investigated, the features of the manifestation of infantilism in public life are revealed, as well as the experimentation of infantilism in student youth and ways and conditions of its overcoming are shown.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЯ «ІНФАНТИЛІЗМ»	
ЯК ТЕОРЕТИЧНОГО КОНСТРУКТУ	6
1.1. Інфантилізм як клінічне та соціально-психологічне явище	6
1.2. Постановка проблеми інфантилізму в соціальній науці	14
Висновки до розділу 1	23
РОЗДІЛ 2	
ПРОБЛЕМА ІНФАНТИЛІЗМУ	
В СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ	24
2.1. Особливості прояву інфантилізму у сучасному громадянському суспільстві	24
2.2. Проблема інфантилізму молоді: соціальний аспект	34
Висновки до розділу 2	40
РОЗДІЛ 3	
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ПРОЯВІВ ІНФАНТИЛІЗМУ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ	42
3.1. Емпіричне дослідження виявлення проявів інфантилізму у студентської молоді	42
3.2. Дослідно-експериментальна робота з корекції інфантилізму	47
3.3. Соціально-психологічні умови подолання інфантилізму	51
Висновки до розділу 3	59
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	65

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. За умов розбудови української держави, які супроводжуються такими соціально-негативними явищами як криза бездуховності, розлад інституту сім'ї, зниження ролі школи як виховного закладу, набула актуальності така соціальна проблема як інфантилізм. Сучасному суспільству нині україні необхідні особистості, які мислять творчо, креативно, які соціально активні, компетентні, здатні самостійно приймати рішення та мають високий рівень соціальної зрілості. Спираючись на вимоги сьогодення, а також на соціальне замовлення, важливим постає питання пристосування до певних умов, здатність вірно оцінювати ситуацію і адекватно реагувати на неї, досягати мети і долати перепони. Всі, хто відчуває нездатність до такої діяльності, можуть не знайти свого місця у соціумі, почуватися відщепенцями. Феномен інфантилізму повнолітньої особистості, яка воліє фінансово залежати від батьків, не заводити пару і дітей, відбивається на економічній і демографічній ситуації в Україні та світі. Цей процес недостатньо вивчений внаслідок складності природи самого феномена, багатозначності причин його виникнення, великої кількості соціальних і психологічних чинників, що впливають на виникнення інфантилізму.

Структурні перетворення ведуть до зміни ціннісно-сміслових установок молоді, до постановки більш легких і швидко досяжних цілей. Сучасна соціальна ситуація характеризується збільшенням кількості та інтенсивності інформаційних потоків, соціально-економічними перетвореннями і перманентними суспільними кризами. Суперечлива картина майбутнього, невизначеність завтрашнього дня лякає людей, закликає залишатися «в дитинстві», де не було проблем, де життя було стабільним і надійним. Однак, із втратою цінності дорослішання, людство втрачає сенс свого існування, заперечує самовідтворення і йде до зниження чисельності населення й припинення людського роду. Інтерес до проблеми інфантилізму викликаний не

тільки необхідністю адаптації до сучасних соціально-економічних і психологічних умов, а й природною ситуацією пролонгування дитинства, зміни вікових меж і відсування дорослості на більш пізні періоди життя. Для адекватного розуміння сучасного процесу дорослішання особливого значення набуває як вивчення теоретичного конструкту, так і пошук операційного визначення поняття «інфантилізм». Загалом можна стверджувати про те, що проблема інфантилізму комплексному аналізу досі не піддавалася й існує лише на рівні вивчення феномена в обмежених контекстах, не кажучи вже про дискусійність у самому визначенні даного поняття. Все це зумовило актуальність вивчення проблеми інфантилізму як психосоціального феномену у цьому магістерському кваліфікаційному дослідженні.

Стан дослідженості проблеми. Проблемою інфантилізму переймалися представники вітчизняної і зарубіжної науки. Так, обґрунтуванню змісту поняття, класифікації і можливим причинам появи й розвитку інфантилізму присвячені класичні праці Е. Ласега, П. Лоррена, Г. Антона, З. Фрейда, Е. Крепеліна, Г. Штутте, Р. Корбо. У вітчизняній психології істотне місце в своїх дослідженнях даній проблемі приділяли Л. Виготський, А. Гур'єва, В. Ковальов, В. Лебединський, О. Лічко, К. Платонов, Г. Сухарева та ін. У вітчизняній соціальній психології інфантилізм розглядають в контексті проблеми «соціалізації» і «соціальної зрілості» особи (Б. Ананьєв, Г. Андреева, С. Белічева, І. Кон, Ю. Косолапов, В. Могун та ін.) (див. [1–74]). Разом з тим, слід зазначити, що в соціальній науці на сьогоднішній день проблема інфантилізму ще недостатньо опрацьована та систематизована.

Об'єктом дослідження є інфантилізм як психосоціальний феномен.

Предметом дослідження є соціально-психологічні умови появи інфантилізму.

Метою роботи є виявлення психосоціальних умов подолання інфантилізму.

Завдання дослідження:

- 1) всебічно дослідити поняття «інфантилізм» як теоретичний конструкт;

- 2) виявити особливості прояву інфантилізму у суспільному житті;
- 3) експериментально вивчити інфантилізм у студентської молоді та показати шляхи і умови його подолання.

Для вирішення поставлених завдань нами використовувалися наступні **методи і методики дослідження**: теоретичне осмислення і аналіз праць з проблеми дослідження; емпіричне дослідження (спостереження; інтерв'ювання; експертна оцінка); кількісний і якісний аналіз одержаних результатів; застосовувався діагностичний комплекс – батарея психодіагностичних методик та методи математико-статистичної обробки даних (тест Т. Ільїної «Мотивація навчання у вузі»; опитувальник «Хто Я?», розроблений М. Куном і Т. Мак-Партлендом; «Шкали загальної самоефективності» (В. Ромек, В. Шварцер, М. Ерусалем); методика І. Сизової та С. Філіппченкової «Діагностика когнітивно-поведінкових стратегій подолання»; методика В. Мільмана «Діагностика мотиваційної структури особи»).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що узагальнено, конкретизовано і уточнено визначення поняття інфантилізму. Теоретично обґрунтовані і експериментально підтверджені соціально-психологічні умови, реалізація яких сприяє подоланню інфантилізму у студентської молоді.

Практична значимість полягає в операціоналізації конструкту «інфантилізм», який зараз має досить багато тлумачень. Емпірично досліджено прояви інфантилізму у студентів ЗВО, проведена дослідно-експериментальна робота з корекції інфантилізму, виявлені соціально-психологічні умови подолання інфантилізму. Така робота буде необхідна для подальшого аналізу і проведення різних досліджень на таку тематику.

Структура дослідження. Магістерська робота складається із вступу, висновків, трьох розділів та списку використаної літератури. Загальний обсяг дослідження – 70 сторінок, основний текст викладено на 62 сторінках. За результатами дослідження опубліковано статтю і дві тези.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЯ «ІНФАНТИЛІЗМ» ЯК ТЕОРЕТИЧНОГО КОНСТРУКТУ

1.1. Інфантилізм як клінічне та соціально-психологічне явище

Термін «інфантилізм» був введений у 1864 році. Він позначає відносно рівномірну затримку темпу психічного і фізичного розвитку людини [20]. По відношенню до дітей із затримками розвитку термін «психічний інфантилізм» був введений на початку XIX століття, але тоді він розглядався як «парціальний інфантилізм» (на відміну від «тотального інфантилізму» при олігофренії). У ранньому дитячому віці у зв'язку з властивою йому фізіологічною специфікою і великою залежністю емоційних характеристик від умов соціального середовища виховання та індивідуальних особливостей встановлення психічного інфантилізму, особливо його легких форм, утруднене. Однак педіатри відзначали інфантильні особливості емоційно-вольової сфери та особистості дітей, що формуються в умовах тривалої і часткової госпіталізації, при повторних хірургічних операціях і ін. Виходячи з аналізу психологічних і психопатологічних проявів, учені вважали, що поряд з емоційно-вольовою незрілістю для психічного інфантилізму в дитинстві характерні «моторний інфантилізм» і більша або менша прикордонна інтелектуальна недостатність [36]. Динаміка та наслідки психічного інфантилізму вивчені недостатньо і вимагають спеціальних досліджень.

Причинами психічного інфантилізму найчастіше є відносно легкі ураження головного мозку – інфекційні, токсичні та інші, включаючи травми і асфіксію плоду [42]. Особливо несприятливими вважаються в цьому відношенні останній триместр внутрішньоутробного періоду і період пологів.

Передбачається також вибірковість ураження функціональних систем головного мозку, яка формулюється асинхронність їх інтенсивного формування і тропністю дії того чи іншого чинника у відповідний, найбільш чутливий період. Не менша роль в генезі інфантилізму відводиться і конституційно-генетичної схильності, а також психогенним чинникам у вигляді особливостей виховання – гіпо- чи гіперопіки, деспотичного виховання і т. ін.

Розрізняють чотири основні варіанти інфантилізму: гармонійний (простий), дисгармонійний, органічний і психогенний [42]. Найбільш істотними ознаками психічного інфантилізму є емоційно-вольова незрілість, яка виражається в несамостійності, підвищеної сугестивності, прагненні до отримання задоволення від ігрової діяльності, безтурботність, незрілість почуття обов'язку, відповідальності, невміння підпорядковувати свою поведінку вимогам, нездатність стримувати прояви почуттів, вольової напруги. Передумови психічного інфантилізму в перші роки життя такі: слабкий рівень мотивацій, низький дослідницький інтерес, симбіотична прихильність до матері, відсутність прагнення до самостійності. Про зниження темпу дозрівання емоціогенних структур мозку свідчать довго зберігається дифузна, схильна до генералізації загальна рухова, мимічна і вокальна реакції на подразники, уповільнення диференціації емоцій, незрілість тонкої моторики на тлі рухового розгальмування [27].

Простий гармонійний інфантилізм – це рівномірна затримка темпу і фізичного й психічного розвитку, який проявляється в першу чергу незрілістю емоційно-вольової сфери, а потім і особистості в цілому. Вважається, що дозрівання в цьому випадку відстає від норми на 1-3 роки. Це відбивається як на поведінці дитини, так і на його можливостях соціальної адаптації. Клінічна картина простого інфантилізму характеризується рисами незрілості, «дитячості» в соматичному і психічному образі. Діти виглядають молодшими за свій вік. Їм властиві жива, але поверхнева допитливість, загальні нестійкі інтереси до оточення. При повноцінному інтелекті відзначається нерозвиненість інтелектуальних інтересів, свого роду диспропорційність:

невтомність в ігрових діях і швидка відволікання, стомлюваність при виконанні завдань, що вимагають інтелектуальних, вольових зусиль і терпіння. У зв'язку з цим під час вступу до ЗОШ у дітей з простим інфантилізмом у відповідь на звичайні навчальні завдання можуть виникати невротичні реакції і порушення поведінки.

Вікова динаміка гармонійного інфантилізму сприятлива. Поступово купуються індивідуальна активність і самостійність, з'являються дослідні та творчі елементи в діяльності, що доповнюються уявою і фантазією. Прояви простого психічного інфантилізму зменшуються або повністю зникають приблизно до 10-ти років. У тих випадках, коли інфантилізм поєднується з прикордонної інтелектуальною недостатністю, настає її компенсація. Проте учені вважають (див. [1; 7; 11; 20; 33; 67; 74], що повної нормалізації особистісних властивостей не настає і простий інфантилізм, що відзначається в дитячому і пубертатному віці, змінюється особистісної дисгармонією і завершується акцентуацією характеру або психопатією переважно нестійкого або істероїдного типу. Простий інфантилізм в клінічній практиці зустрічається рідко.

Дисгармонійний інфантилізм відрізняється поєднанням ознак психічної незрілості, властивої простому інфантилізму з окремими патологічними рисами характеру, такими як афективна збудливість, конфліктність, брехливість і хвастощі, егоїзм, вередливість, підвищений інтерес до соціальних ексцесів. Окремі патологічні риси характеру виявляються вже на 1-му і 2-му роках життя у вигляді впертості, реакцій протесту, прагнення наполягти на своєму, образити близьких, зробити їм боляче. У дітей старшого віку риси незрілості емоційно-вольової сфери перекриваються девіантною поведінкою і патологічними рисами характеру. Структура і вікова динаміка такого інфантилізму дозволяють розцінювати його як етап психопатії [48].

До ускладненим варіантів органічного інфантилізму відносяться його церебрастенічний, невропатичний і диспропорційний варіанти, а також інфантилізм при ендокринопатіях. При першому варіанті емоційно-вольова

незрілість поєднується із симптомами дратівливої слабкості і м'якою інтелектуальною недостатністю. Невропатичний варіант ускладненого інфантилізму характеризується превалюванням астеноневротичних явищ у вигляді підвищеної гальмування, лякливості, боязкості, сугестивності, невпевненості в собі, труднощі адаптації в дитячих колективах з симптомами вираженої соматовегетативної дизрегуляції. При ендокринних варіантах клінічна картина визначається поєднанням ознак інфантилізму з особливостями психіки, типовими для того чи іншого типу гормональної дисфункції. Так, при гіпогеніталізмі характерні риси інфантилізму в поєднанні з млявістю, повільністю, незібраністю, неуважністю, безплідним мудруванням. При гіпофізарному субнанізмі ознаки незрілості співіснують з рисами старообразності в фізичному і психічному образі, схильністю до педантизму, міркуванням зі слабкістю вольового зусилля, розладами уваги та логічної пам'яті (див. [45; 56; 72]).

Виходячи з особливостей емоційно-вольової незрілості, виділяють нестійкий і гальмівний варіанти органічного інфантилізму. Недостатньо вивченим залишається особливий варіант інфантилізму – психогенний інфантилізм. Цей варіант розглядається як вираз аномального формування особистості в умовах неправильного виховання. Створювані у випадках депривації афективна незрілість і підвищена лабільність, відсутність внутрішніх заборон визначаються неправильним вихованням або тривалою емоційною і соціальною фрустрацією. З віком формується емоційно-незріла особистість. При вихованні за принципом гіперпротекції поряд з інфантильністю яскраво постає егоцентризм, невміння рахуватися з оточуючими, крайня несамостійність, пасивність, психічна невиносливість, нездатність до напруги [57]. Деспотичне виховання дітей з фізичними покараннями і постійними заборонами сприяє виробленню і закріпленню емоційно-вольової незрілості у вигляді зниженої ініціативної активності, недостатньої самостійності, нерішучості. Але всіх різновидів психогенного інфантилізму властиві соціальна незрілість особистості у вигляді недостатності

або відсутності вищих етичних установок і системи ідеалів. У таких дітей залишаються недостатньо сформованими позитивно спрямовані соціальні та інтелектуальні інтереси, потреба у праці, почуття обов'язку, відзначається викривлене розуміння своїх соціальних обов'язків, свого майбутнього. Все це становить основу девіантної поведінки таких дітей.

Диференціальний діагноз всіх форм інфантилізму проводиться перш за все з розумовою відсталістю та розладами поведінки різного генезису. На відміну від розумово відсталих у дітей з інфантилізмом відзначається вищого рівня абстрактно-логічного мислення, вони здатні використовувати допомогу в розумовій діяльності, переносити засвоєні поняття на нові конкретні завдання і об'єкти, більш продуктивні в самостійних видах діяльності. Якщо при інфантилізмі має місце інтелектуальна недостатність, то її динаміка на відміну від такої при розумовій відсталості характеризується благоприйнятністю з тенденцією до згладжування порушень пізнавальної діяльності. Разом з тим у дітей старшого віку при наявності несприятливих чинників середовища можлива негативна динаміка простого інфантилізму. Для відмежування простого інфантилізму від дисгармонійного, що є базисом психопатій, має значення відсутність при ньому афективної збудливості, експлозивних, порушень потягів, розладів соціальної поведінки. Досить складно відмежувати органічний інфантилізм від ускладнених форм розумової відсталості. Головним критерієм слід вважати переважання при органічному інфантилізмі порушень передумов інтелектуальної діяльності (пам'яті, уваги, вербального та невербального інтелекту, психічної працездатності, темпу і рухливості психічних процесів), тоді як можливості самої інтелектуальної діяльності порушено значно менше. Якщо оцінювати динаміку інфантилізму в цілому, то вона переважно сприятлива. Прояв вираженої особистісної емоційно-вольової незрілості з віком має тенденцію до редукування або стає частиною синдромів переважно прикордонної психопатології.

Інфантилізм (від лат. *infantilis* – дитячий) – це незрілість у розвитку, збереження в фізичному вигляді або поведінці рис, притаманних попереднім

віковим етапам. Термін вживається як у медичних, так і психічних випадках. У переносному сенсі інфантилізм (як дитячість) – це прояв наївного підходу в житті, роботі, побуті, в соціальній діяльності. Як психологічний феномен «інфантилізм» пов'язаний із відмовою від відповідальності, зниженням вольової активності в рамках спрямованої діяльності, незрілість стосовно до категорій «самоорганізація», «самосвідомість», «саморозвиток» [42].

На сьогоднішній день не можна сказати, що етимологія виникнення інфантилізму остаточно встановлена, повністю і чітко визначено і описано клініко-психологічну картину, упродовж всього часу вивчення цього явища робилися неодноразові спроби систематизації накопичених даних, і узагальнення отриманого матеріалу, його систематизація і класифікація. Так учені вказували на участь спадкових і екзогенних факторів в походженні психічного інфантилізму; звертали увагу на патологію щитовидної залози, в зв'язку з цим вказували на ендокринопатії (див. [2; 5; 6; 14; 15; 16; 24; 29; 50]).

«К. Леонгард описував сексопатичний інфантилізм, Г. Антон виявляв тотальний інфантилізм, причиною якого були мікседема, дефекти статевих залоз, а також дистрофічний інфантилізм як наслідок вродженого сифілісу, алкоголізму батьків, перенесених в ранньому дитинстві мозкових інфекцій і травм. Е. Кречмер відзначав асинхронію розвитку емоційно-вольових та інтелектуальних функцій. І. Акулова звертала увагу на спадкові і шкідливі фактори в періоди зростання: гострі, хронічні інфекції, травми, інтоксикації, слабкість функції залоз внутрішньої секреції. Приклади сімейного інфантилізму, відмічені А. Буковчиком, звертають увагу на важливість врахування спадкових чинників у формуванні даної патології. Слід також враховувати, що біологічні і психосоціальні чинники ризику виникають і діють взаємопов'язано. Біопсихосоціальна єдність при інфантилізмі головно зумовлюється тим, що батьки ретардованого індивіда одночасно є «постачальниками» біологічних факторів ризику, а також особистостями, які формують відповідне середовище соціокультурних передумов» [48, с. 224].

Як соціально-психологічне явище інфантилізм розглядається в працях ряду зарубіжних і вітчизняних дослідників, зокрема в роботах О.В. Мудрик, І.С. Кона, О.Г. Асмолова та ін. [2; 10; 24; 25; 48; 58; 67; 69; 73]. Наголошується, що феномен соціального інфантилізму став характерною рисою соціально-психологічного портрета підростаючого покоління в цілому, відмінною рисою соціологічного і психологічного віку сучасної молоді.

Однією зі складових професійних деформацій, що виникають вже на етапі навчання у ЗВО, є прояв у студентів особливого різновиду інфантилізації – навчально-професійного інфантилізму. Розглядаючи навчально-професійний інфантилізм як комплексне явище, що має безліч причин, ми визначаємо його як особливий, деструктивний спосіб самореалізації особистості в умовах навчального та професійного середовища, під впливом певних психічних умов і механізмів. Навчально-професійний інфантилізм характеризується негативним ставленням до навчальної та професійної діяльності, завищеною вимогливістю до навколишнього соціуму, активною чи пасивною протидією навчального процесу, відсутністю адекватної суб'єктної позиції по відношенню до власного професійного становлення і розвитку, відсутністю професійних і життєвих планів, реальних шляхів їх досягнення; наявністю вузькоособистісної орієнтації в професійній і навчальній діяльності. При визначенні навчально-професійного інфантилізму студента ми виходимо з розуміння детермінації даного явища не тільки соціальним середовищем, а й активністю самої особистості, яка, виходячи з притаманних їй властивостей, виявляється як соціальна і творча активність. Навчально-професійний інфантилізм, в нашому розумінні, постає як відповідна реакція на директивний вплив з боку учасників соціуму, що чинять вплив на студента.

У зв'язку з цим інфантилізація розглядається як форма життєдіяльності, як метод відходу від загрозливих впливів навколишнього середовища, як метод неконструктивною самозахисту [22]. Фактично навчально-професійна інфантилізація виступає як механізм адаптації до постійно змінюваних умов середовища, які обмежують можливості студента (в порівнянні з попереднім

етапом життєдіяльності), створювана самим студентом індивідуальна форма захисту власного світовідчуття і мікросоціуму від негативних, в рамках самовідчуття, дій і переживань.

Аналіз досліджень з проблем, пов'язаних з розвитком соціального інфантилізму студентів, дозволив нам сформувати робочу структурно-процесуальну модель, яка визначає місце і роль, взаємодію різних її компонентів. Дана модель розуміється нами як цілісне динамічне багатоконпонентне утворення, що включає такі рівні-підструктури: когнітивний, оцінковий, емоційний, ціннісно-смысловий, мотиваційно-цільовий і рефлексивний. Виділені структурні компоненти відображаються у виборі завдань і в постановці цілей, в рівні зусиль по досягненню цілей і вирішення завдань, в емоційних реакціях і в успішності діяльності, в стійкому інтересі до неї.

Ми виділяємо наступні складові моделі студентів:

деструктивні уявлення – стандарти, прийняті в суспільстві, в даній групі, уявлення їх значимості; особисті стандарти і цілі;

оцінка конгруентності – відповідність уявлення про себе особистим цілям; рівень і тип самооцінки; якість рефлексивних процесів;

оцінка власної ефективності в будь-якій сфері діяльності, впевненість-непевненість у власній компетентності, в своїх здібностях організувати і виконати дії, необхідні для певних досягнень в даній діяльності.

За нашим припущенням, змістовне наповнення моделі полягає в наступному: студент, котрий переймається невідкладними вирішення проблем, що виникають в навчальному процесі, спочатку вдається до соціально прийнятних дій в формі стратегій подолання труднощів, але, в разі, коли ситуація виходить за межі його можливостей, звертається до інфантильних захисних механізмів у вигляді особливих негативних копінг-стратегій. Процес подолання труднощів починається з сприйняття скрутній ситуації, яке оцінює і аналізує всі звичні способи дії, забезпечуючи можливість вирішення, побудованого на основі інфантильної поведінки.

1.2. Постановка проблеми інфантилізму в соціальній науці

Феномен інфантилізму сучасної дорослої людини, яка часто воліє жити з власними батьками, отримувати їх фінансову підтримку, не мати своєї сім'ї, відбивається на економічній і демографічній ситуації в Україні. Однак він залишається маловивченим внаслідок складності природи самого феномена, багатозначності причин його виникнення, великої кількості соціальних і психологічних чинників, що впливають на виникнення інфантилізму. Глибокі перетворення в багатьох сферах життя ведуть до зміни ціннісно-сміслових установок молоді, до постановки більш легких і швидко досяжних цілей. Сучасна соціальна ситуація характеризується збільшенням кількості та інтенсивності інформаційних потоків, соціально-економічними перетвореннями і перманентними суспільними кризами. Суперечлива картина майбутнього, невизначеність завтрашнього дня лякає людей, нібито закликає залишатися там, де не було проблем, де життя було стабільним і надійним. Однак із втратою цінності дорослішання людство втрачає сенс свого існування, заперечує самовідтворення і йде до зниження чисельності населення і припинення людського існування.

З іншого боку, інтерес до проблеми інфантилізму викликаний не тільки необхідністю адаптації до сучасних соціально-економічних і психологічних умов, а й природною ситуацією подовження дитинства, зміни вікових меж і «відсуванням» дорослості на більш пізні періоди. Для адекватного розуміння сучасного процесу дорослішання особливого значення набуває як вивчення теоретичного конструкту, так і пошук операційного визначення поняття «інфантилізм». В цілому можна сказати, що проблема інфантилізму комплексному аналізу не піддавалася й існує лише на рівні вивчення феномена в обмежених контекстах, не кажучи вже про дискусійність у визначенні даного поняття. Проте певний внесок в розробку даного конструкту внесли В.В. Лебединський, І.Ю. Кулагіна, Н. Мак-Вільямс та ін. [29; 35].

Вивчення тлумачення поняття «інфантилізм» і його проявів у наших сучасників є актуальним питанням, що описує одну з сучасних тенденцій дорослішання як людини так і суспільства загалом. У повсякденній практиці цей термін часто вживається в якості оцінки того чи іншого явища, поведінки і має негативну конотацію. Подібна негативна оцінка адекватна світу дорослих, де для дитини дорослішання є важливою природною метою і результатом розвитку. Кожна дитина «недодоросла» і прагне стати повноцінним дорослим. Позиція дорослого для дитини приваблива, незважаючи на можливі проблеми і труднощі дорослого життя. Дійсно, дорослішання і досягнення зрілості є однією з перспективних цілей розвитку людини.

Поняття інфантилізму в даний час використовується в різних контекстах і являє собою досить розмитий конструкт. Варто оглянути шерегу існуючих тлумачень поняття «інфантилізм» і його змісту в рамках соціальної та психологічної науки, теоретичне визначення конструкту і його операціоналізувати. Варто дати сутнісне визначення поняттю «інфантилізм», по можливості уникаючи оцінкового модуса. Термін «інфантилізм» може розумітися і як характеристика людини (особистісна особливість або особистісна організація), і як характеристика процесу розвитку [74]. Деякі автори вживають поняття «інфантилізм» і «інфантильність» як синоніми [16]. Поняття «інфантилізм» віднесене до особистісного контексту і визначене в психологічному словнику як «збереження в психіці і поведінці дорослого особливостей, що властиві дитячому віку» [28, с. 127]. Основною характеристикою інфантильного індивіда називають незрілість емоційно-вольової сфери, причому фізичний або розумовий розвиток може йти в рамках норми або навіть в прискореному темпі. Інфантилізм як незрілість емоційно-вольової сфери проявляється в таких симптомах, як несамостійність рішень і дій, почуття незахищеності, знижена критичність по відношенню до себе, підвищена вимогливість до турботи інших про себе, різноманітні компенсаторні реакції [28].

У рамках вікової або спеціальної психології про інфантилізм говорять як про один з варіантів затримки психічного розвитку дітей в рамках дизонтогенезу і відносять переважно до дошкільного віку. Зокрема, зазначається, що інфантилізм як затримка розвитку емоційної сфери проявляється в тимчасовій фіксації її (емоційної сфери) на більш ранніх вікових етапах [35]. І.Ю. Кулагіна акцентує увагу на важливості поєднання в розвитку процесів еволюції і інволюції. Дитина зберігає дитячі риси, якщо процеси еволюції запізнюються, що і називається інфантилізмом [29].

«В контексті дизонтогенезу виділяють кілька видів інфантилізму, що розрізняються в залежності від причин походження. Гармонійний, психічний і психофізичний інфантилізм (визначення П.Дж. Лорена і Е.Ш. Ласега) пов'язують із конституційним походженням затримки психічного розвитку. В даному випадку часто зустрічається інфантильний тип статури, дитяча пластичність миміки і моторики. Емоційна сфера характеризується яскравістю і жвавістю емоцій, переважанням емоційних реакцій в поведінці, домінуванням ігрової мотивації й ігрових інтересів, наявністю сугестивності і несамотійності. Дослідники відзначають наявність соматопсихічного інфантилізму і у батьків, які виховують інфантильних дітей. Інфантилізм, що виник внаслідок соматогенної затримки психічного розвитку як результат хронічної фізичної та психічної астенії, проявляється у формуванні таких особистісних рис як боязкість, невпевненість у власних силах. Штучна інфантилізація, викликана умовами гіперопіки хворої дитини, підсилює ефект. Затримка психічного розвитку психогенного походження, що викликана несприятливими умовами виховання, сприяє формуванню інфантилізму за типом психічної нестійкості або егоцентризму. Органічний інфантилізм церебрально-органічного ґтибу проявляється в незрілості емоційно-вольової сфери і слабкості пізнавальної діяльності. До особливостей поведінки відносять імпульсивність, нездатність до вольового зусилля і систематичної діяльності. Відзначають, що риси емоційної незрілості можуть зберігатися тривалий час протягом дорослого віку, виявляючи превалювання емоційних форм регуляції

(на противагу раціональним і вольовим формам), що призводить до інфантильних форм реагування» [35, с. 58].

В контексті соціальної психології М.Ю. Кондратьєв та В.О. Ільїн визначають особистісний інфантилізм як девіацію поведінки, психічного і особистісного розвитку індивіда [26]. Слідом за В.В. Лебединським автори підкреслюють несформованість у особистісно-інфантильного дорослого емоційно-вольової сфери і відзначають високу кореляцію інфантилізму з такими особистісними особливостями, як зовнішній локус контролю, завищені самооцінка та рівень домагань, егоцентризм. Інфантильна особистість прагне уникнути необхідності адекватно оцінювати об'єктивну соціальну реальність.

Цікаво, що дослідники пропонують розглядати особистісний інфантилізм як прояв гетерохронності особистісного розвитку [26]. Шлях особистості до зрілості не є гомогенним за темпом. Деякі сторони особистості, зокрема емоційно-вольової сторона у інфантильних особистостей, відстають від загального темпу розвитку, а розвиток інтелекту і пізнавальної сфери йде для даного періоду швидшими темпами. Дана ідея підтримує і конкретизує ідею Л.С. Виготського про гетерохронність психічного розвитку в цілому [15; 16] (ідея гетерохронності вікового розвитку знаходить підтвердження і в рамках нейропсихології [22]).

В рамках психоаналітичного підходу акцент зміщується з інфантилізму як затримки, відхилення розвитку певної сторони особистості на розгляд цілісної особистості аналізується інфантильна особистість або інфантильна особистісна організація [21, с. 34]. В основі такої лежать відчуття безпорадності і переваги дитячих моделей поведінки. Н. Мак-Вільямс пропонує розглядати інфантильну особистість як таку, котра зберігає в більшій мірі інфантильні форми мислення. Відчуття всемогутності не знижується з плином часу, і основний механізм захисту регресія визначає стратегію подолання життєвих труднощів. Однак, як зазначає учений, сам термін «інфантильна особистість» зникає з офіційного переліку порушень, хоча деякі аспекти інфантильності включаються в такі види

порушень, як «особистісний розлад у вигляді залежності» або «істеричний розлад особистості» [38, с. 32].

Таким чином, узагальнюючи різні точки зору, відзначимо, що інфантилізм це певна особистісна організація, яка зберігає риси і моделі поведінки попереднього вікового періоду, де колишні не є адекватними на новому віковому етапі. Більшість авторів вказують на незрілість (несформованість, затримку формування) емоційно-вольової сфери, пов'язуючи з цим егоцентричні вчинки, несамостійність або залежність, невимогливість до себе і критичність до інших та інші прояви інфантильної особистості.

У літературі існують понад двадцять періодизацій розвитку людини, які детально розглядають вікові періоди, починаючи з народження і закінчуючи юнацьким віком. Геронтологія ретельно вивчає передпенсійний і пенсійний періоди. Однак немає однозначного визначення меж і змісту вікового періоду, який можна позначити як «дорослість», так як в даний час вибір різних індивідуальних стратегій розвитку настільки величезний, що складно виділити однакові закономірності періоду. У зв'язку з цим розглянемо періодизації різних авторів і узагальнимо характерні риси дорослості. В рамках цього дослідження розглянемо періоди, які йдуть безпосередньо за юнацьким. До юнацького періоду усіма авторами використовується термін «діти» («хлопчики і дівчатка»), юнацький період перехідний, людина вже не дитина, але ще не доросла. Розглянемо, яким чином автори характеризують людину в наступному віковому періоді людини. Згідно вікової періодизації автори виділяють кордон певних вікових періодів.

Багато періодизацій, визначаючи вікові межі періоду «дорослість», охоплюють досить великий проміжок життя людини, яка не підрозділяючи його на будь-які ступені [16; 19; 27; 36; 57]. Деякі класифікації встановлюють межі періоду в залежності від статі [58], при цьому межі віку, що припадають на один рівень, варіюються. Д. Векслер, спираючись на принцип гетерохронності, що має на увазі різночасовість і різну тривалість розвитку психічних функцій, на базі рівневих показників і виявлення етапів їх розвитку виділив

макроперіоди і мікроперіоди розвитку дорослої людини [73]. В. Квінн говорить про те, що люди, які отримують досить довгий час освіти (в бакалавраті, магістратурі, аспірантурі), дорослішають повільніше, і коло спілкування у них, як правило, складається з людей молодших за них. Гальмування дорослішання посилюється, так як такі люди продовжують проживати з батьками, не прагнуть знайти роботу і отримувати заробітну плату. В. Квінн визначає дорослість, приписуючи їй вибір партнера і професії, народження дітей. Ознаками дорослості є відповідальність, самостійність, самоконтроль, потреба до праці і побудови постійних міцних відносин з партнером [20]. Р. Хейвігхерст виділяє значимість сформованості громадянської та соціальної позиції і здатності до підтримки досягнутого життєвого рівня, виховання дітей, орієнтації на підтримку подружніх відносин, а також становлення індивіда як професіонала [57]. Відповідно до твердження Г. Крайга, основними факторами дорослості є професійна діяльність і особисті відносини. Він акцентує увагу на тому, що важливим стає мотиви афіліації (причетності), досягнень, потреба у визнанні, набуття компетентності, самореалізація, які безпосередньо пов'язані з професійною кар'єрою і близькими стосунками з іншими людьми [27].

Ш. Бюлер відзначає, що головна мета людини це самоздійснення, яке є більш широким поняттям, ніж самореалізація, і визначається як підсумок життєвого шляху. Самоздійснення зорієнтоване на різні цілі в залежності від вікового періоду (наприклад, переживання завершення дитинства в період 12-18 років). У період зрілості метою є самореалізація в трудовій, професійній та сімейній сферах. Для фази зрілості характерні знаходження покликання або професійної діяльності, освіти власної сім'ї. Людина ставить конкретні життєві цілі і має певні результати їх досягнення або виконані кроки з їх досягнення [36].

За словами О.О. Бодальова, дорослій людині властива фізична, психічна і емоційно-вольова зрілість. Однак у кожної людини розвиток відбувається індивідуально і, як правило, гетерохронно, себто розвиток кожної окремої структури йде у різному темпі [10]. І.Ю. Кулагіна як одну із ознак дорослості

виділяє професійне самовизначення, а також таку особливість процесу дорослішання, як вибір подальшого шляху розвитку [29]. В.С. Мухіна акцентує увагу на важливості сформованості ціннісних орієнтацій у зрілому віці. Вона вказує, що в рамках дорослішання відбувається інтенсифікація освоєння соціального простору, потреби до здійснення трудової діяльності і прагнення до рефлексії. Підтримуючи позицію І.Ю. Кулагіна, В.С. Мухіна також зазначає про значимість професійного самовизначення [48]. В.І. Слободчиков виділяє п'ять шаблів, через які проходить людина в своєму розвитку як суб'єкт-учасник. В рамках цього дослідження нас цікавить період в якому головною системою відносин є «людина – людство», а індивід обирає необхідні загальнолюдські цінності для власного розвитку [64]. Деякі дослідники говорять про те, що основною характеристикою віку є відділення від батьківської сім'ї і освоєння професійних ролей [58].

Узагальнюючи погляди різних дослідників, ми можемо зробити висновок, що «дорослість» в середньому охоплює період з 25 до 45 років і характеризується ускладненням зв'язків людини зі світом, розвитком абстрактного мислення, сформованістю емоційно-вольової сфери, професійним і особистісним становленням, освоєнням більшої кількості нових ролей, розвитком високого рівня саморегуляції. Період дорослості орієнтований на активізацію соціального розвитку особистості, зміцнення і розширення міжлюдських обмінів, включення в різні сфери діяльності, суспільних відносин. Всі ці характеристики дають можливість людині стати більш самостійною. Ці заходи досить умовні, проте ми дотримуємося думки, що вони є найбільш відповідними сучасній ситуації дорослішання. Саме на вказаний двадцятирічний період (25-45 років) припадають основні дорослі надбання: професійна кар'єра і самореалізація, створення сім'ї, народження і виховання дітей.

Отже, основними соціально-психологічними характеристиками дорослості є рефлексія, потреба до праці і професійної діяльності, наявність професійного самовизначення, володіння трудовими навичками, потреба в

самореалізації, сформованість емоційно-вольової сфери. Об'єктивними характеристиками дорослості виступають перехід до економічної і територіальної незалежності від батьківської сім'ї, а також освоєння нових соціальних ролей, таких як працівник, людина, батько.

Аналіз дозволяє виділити основні критерії, що розділяють дитинство і дорослість. Психологічним критерієм є придбання самостійності і незалежності. Об'єктивними критеріями можна назвати здійснення професійної діяльності, створення сім'ї і вибір постійного партнера, народження дітей. Співвідносячи вікові межі і встановлені критерії, можна сказати, що людина, не придбавши протягом періоду 25-45 років самостійності і незалежності (як психологічної, так і матеріальної), має ознаки інфантильної особистості.

Беручи до уваги узагальнене визначення конструкту: інфантилізм – це певна особистісна організація, яка зберігає риси і моделі поведінки попереднього вікового періоду, раніше адекватні на попередніх щаблях розвитку, але які не є адекватними в цьому віковому періоді, а також виділені істотні характеристики дорослості (самостійність і незалежність), знайдемо «перетин» двох змістовних полів, що і буде шуканою відповіддю.

Феномен інфантилізму може бути розглянутий як результат зміненого культурного середовища, зміненого спілкування і діяльності. Інфантилізм як «хвороба росту» закономірно виникає в підлітковому віці: вже не дитина, але ще не дорослий, шукає і привласнює нові форми взаємодії зі світом, які не освоюються одномоментно. Ключову роль у розвитку відіграє джерело культурно-історичного осереддя, і рушійні сили розвитку спілкування і діяльності [56]. На даний момент змінився темп життя, змінилися засоби досягнення цілей, змінилися цінності, сам вигляд світу зазнав змін. Сучасний культурно-історичний контекст і науково-технічний прогрес, інтенсифікація глобалізації освітнього сектора і підвищення міжнародної мобільності змінюють соціальні цінності і вимоги соціуму до індивіда. Змінюються також і норми людського існування. Мета «бути щасливим» змінюється на мету «бути успішним» [2, с. 33]. Багато цінностей набули приставку «не»: НЕ створювати

сім'ю, НЕ народжувати дітей, оскільки старі патріархальні цінності будуть перешкоджати досягненню мети сучасної молодої людини, яка хоче будь-що бути успішною.

Сьогодні спілкування з безпосереднього стало опосередкованим новими технологіями: цифровими і віртуальними пристроями комп'ютерами, мобільними пристроями, соціальними мережами, файлообмінниками. Опосередкована соціальна взаємодія призводить до нівелювання важливості певних моделей поведінки і прогалів в їх формуванні. Спостерігається тенденція заміщення реального спілкування віртуальним. За інших рівних умов сучасна молодь вважає за краще надавати знаки уваги (наприклад, привітати з днем народження або іншою знаменною подією) в соціальних мережах, ніж вступити в безпосередню взаємодію. Віртуальне спілкування характеризується поверхневими контактами, імітацією почуттів. Як наслідок, це призводить до спотворення впливу соціального чинника на розвиток і дорослішання. Інфантилізм і для юнака, і для біологічно дорослої людини продовжує бути «закономірною» моделлю поведінки, яку підтримує структурними компонентами розвитку.

Часто зустрічаються такі прояви інфантилізму, як незрілість емоційно-вольової системи, залежність, невимогливість до себе, критичність до інших, відкидання нових ролей, безвідповідальність, небажання приймати рішення, прагнення жити «за чужий рахунок». Якщо людина у віці старшому за 25 років продовжує вчитися, отримувати рівень за рівнем в системі освіти, зберігати емоційну і/або матеріальну залежність від батьківської сім'ї, не бажає зобов'язань і т. ін., то можна сказати, що її особистісна організація має певні ознаки інфантилізму.

Висновки до розділу 1

В результаті аналізу варіантів тлумачення інфантилізму і дорослості при нормальному розвитку нами були зроблені наступні висновки. Теоретичний конструкт «інфантилізм» – це особистісна організація, яка зберігає риси і моделі поведінки попереднього вікового періоду, які не є адекватними на даному етапі. «Дорослість» як віковий період в середньому охоплює проміжок від 25 до 45 років і характеризується ускладненням зв'язків людини зі світом, розвитком абстрактного мислення, сформованість емоційно-вольової сфери, професійним і особистісним становленням, прийняттям та освоєнням більшої кількості нових соціальних ролей, розвитком високого рівня саморегуляції. Основними характеристиками дорослої особистості є рефлексія, потреба у праці і професійної діяльності, наявність професійного самовизначення, володіння трудовими навичками, потреба в самореалізації, перехід до економічної і територіальної незалежності від батьківської сім'ї, прийняття і втілення нових соціальних ролей. Основними критеріями, які поділяють дитинство і дорослість, є самотійність і незалежність. Несформованість дорослих якостей веде до реалізації поведінки, яка характерна для попереднього вікового етапу, що й є проявом інфантилізму.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМА ІНФАНТИЛІЗМУ В СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

2.1. Особливості прояву інфантилізму у сучасному громадянському суспільстві

В найбільш загальному вигляді «інфантилізм» можна визначити як затримку або зупинку розвитку. Інфантилізм має різну природу: конституційну, органічну, соматогенну, соціокультурну, причому саме соціокультурна природа інфантилізації особи найбільш поширена. При інфантилізмі порушується сфера мотивації, інтересів, манери поведінки, відчуття відповідальності, поняття боргу і морально-етичних норм. Таким чином, інфантилізм є затримкою формування особи як системи відносин [22].

Подібний підхід до інфантилізації особи дозволив виділити таку форму інфантильності, як «соціальна» – що проявляється в розриві між біологічним і соціокультурним дорослішанням. Формування соціального інфантилізму пов'язане, в першу чергу, з порушенням процесу соціалізації. У вітчизняній і зарубіжній психології прояв інфантильності звичайно пов'язують з ранніми етапами розвитку особи (дитячий, підлітковий, юнацький періоди), але висловлюється й інша точка зору: соціальний інфантилізм може в тій або іншій формі виявлятися на будь-якому етапі соціалізації (див. [1-74]).

Останніми роками поняття інфантильність все ширше використовується не тільки як особистісна характеристика, але і в більш широкому значенні. Так, увійшли в побутування такі поняття як інфантильність суспільства, народів і навіть релігії. Набуло поширення визначення інфантильності, яке припускає її

розгляд як явища на якісно новому рівні. Соціальне життя не є чимось статичним, незмінним. Будучи сутнісно механізмом організації спільного життя людей і найважливішим знаряддям цілеспрямованих перетворень, вона змінюється і розвивається разом з суспільством. Не випадково становлення тієї або іншої соціальної чи політичної системи звичайно пов'язане із рівнем економічного і соціального розвитку держави. Будучи динамічною системою, соціальна сфера пред'являє щоразу нові вимоги до суб'єктів соціального життя: еліт і лідерів, соціальних груп, кожного громадянина.

Особа – це одночасно і суб'єкт і об'єкт соціальної політики. Але одні люди більшою мірою проявляють соціальну активність, інші – в меншій, а для третіх характерне дистанціювання від соціальної політики. Різноманітність видів соціальної поведінки багато в чому зумовлена характером соціалізації особи. Виходячи з цього можна стверджувати, що соціальний інфантилізм, є порушення соціалізації при якому окремий суб'єкт (індивід, колективний суб'єкт, лідер, влада) проявляє нездатність виконувати функції, що покладаються на нього суспільством і соціальною системою.

При цьому слід враховувати, що кожна соціальна чи політична система пропонує своїм учасникам цілком певні вимоги, які зумовлені її структурою (інституційної (соціальні організації), нормативної (соціальні норми), функціональної (соціальні відносини і діяльність), комунікативної і культурної (соціальна свідомість і соціальна культура), особливостями соціальної участі) і рівнем розвитку (навіть одна соціальна система еволюціонує в часі і може існувати у вигляді різних схем). Не випадково проблема інфантилізму стала вивчатися на рубежі тисячоліть, на фоні переходу від тоталітарного радянського режиму до якісно нової суспільно-політичної формації – режиму демократичного – який пред'являє принципово інші вимоги до кожного соціального актора. Не менше значущою є в даному випадку і «революційність», а не «еволюційність» процесу.

Форми інфантилізму можуть розрізнятися залежно від того, який саме суб'єкт відносин їх проявляє. Так, в найзагальнішому вигляді можна

диференціювати інфантилізм влади (виявляється в незрілості політичних рішень, утопічності цілей і задач, при цьому можна виділити інфантилізм окремої особи, що дійшла влади і колективний інфантилізм влади, як системи), інфантилізм інститутів: партій, груп, суспільних об'єднань (вибір неефективних і неадекватних конкретній ситуації форм і методів діяльності), інфантилізм суспільства, як колективного суб'єкта соціально-політичного життя (духовно-етична деградація, апатія, окремі форми протестної поведінки, довірливість, безпечність), особистий інфантилізм (деякі особливості поведінки, яскраве виражена екстернальність по відношенню до системи, занижена самооцінка себе, як потенційного суб'єкта соціального чи політичного життя, упевненість у власній абсолютній нездатності впливати на процеси, дистанційованість від суспільного і політичного життя, нездатність до критичного аналізу та ін.).

Перераховані методологічні напрямки дають теоретичні підстави для аналізу різних аспектів поведінки і прояву в ньому інфантилізму різного роду. Ускладнення суспільного життя і соціально-економічної структури суспільства привело до виникнення теорій, що враховують економічний чинник і раціональну природу людини в поясненні її соціальної поведінки. Сучасні дослідження показують, що розроблені за кордоном теорії соціальної поведінки активно використовуються в нашій країні як методологічна основа вивчення багатолінійної палітри соціального життя і потребують адаптації зарубіжних теорій до специфічних умов нашої держави [14; 20; 32; 38; 60]. У даний час в науці немає єдиної теорії яка описує причини і чинники, що впливають на прояв інфантилізму в поведінці громадян і соціальних інституцій.

Причетність суб'єкта до тієї або іншої соціальної групи, що є носієм соціальної субкультури, найстійкіші функції якої – ідентифікація, розпорядження (пріоритетність якихось орієнтації, норм і уявлень, пануючих в даній групі), адаптація, соціалізація, інтеграція/дезінтеграція (особливості взаємодії з соціальною системою) – виступають чинником, що впливає на ступінь вираженості інфантилізму. Аналіз загального соціокультурного фону і тенденцій соціального розвитку в транзитивний період дозволяє діагностувати

«больові точки» нашого суспільства, які породжують таке масове розповсюдження феномена соціальної інфантильності. Але жодна соціальна культура не є єдиним гомогенним утворенням. Тим більше це актуальне для сучасної соціокультури, що є складним багатовимірним утворенням в якому взаємодіють різні типи субкультур. Особливості соціалізації і формування як переваг, так і моделей соціальної поведінки, багато в чому залежать і від ідентифікації суб'єкта з певною соціальною групою, субкультурою. Культурний код субкультури формується в рамках більш загальної системи, що визначає основу даної цивілізації і цілісність даного соціуму (культури). Субкультури як і їх підсистеми спираються на загальний культурний код, а, крім того, зорієнтовані на постійний діалог. Цей діалог може набувати форми «оновлення культури», її «розвитку», відновлення традицій» – або «протистояння», «руйнування», але він необхідний елемент самосвідомості і самовизначення культур. Кожна з них визначається, перш за все, по відношенню до культури (пануючої, загальноприйнятої, материнської), протиставляючи їй свої норми і цінності, або черпаючи в ній обґрунтування цих норм.

Субкультурна спільність може бути потенційним суб'єктом соціальної політики, яка володіє певними ресурсами (капіталами), сформульованими потребами і інтересами, але не має внутрішніх (мобілізаційного потенціалу) або зовнішніх підстав (умов, обставин), які могли б сприяти до дій, Інституалізація субкультурних утворень пов'язана також з певною соціальною поведінковою стратегією членів соціальної спільноти, під якою мається на увазі спрямованість соціальної активності особи, визначаючи життєву позицію, характер діяльності з їх досягнення. Оскільки інфантілізм, в першу чергу, є наслідком порушення соціалізації в заданій системі, найбільш яскраво виявляється він в суспільствах транзитивного типу, коли змінюються «умови гри». В такій ситуації всі громадяни виявляються перед лицем необхідності зміни принципів взаємодії з соціальною чи політичною системами, інакше кажучи в умовах ресоціалізації.

Охопити в рамках одного дослідження весь комплекс проблем, пов'язаних з сутністю і формами прояву інфантилізму неможливо, тому обираючи об'єкт дослідження, обмежимося вивченням особливостей інфантилізму і його проявів в поведінці, участі і мотиваційній сфері у відносинах з владними структурами, соціальними і політичними інститутами. Разом з тим, більш детального опрацювання вимагають такі питання, як інфантильність політичних інститутів (перш за все партій) і інфантильність влади, але, враховуючи тісну взаємозумовленість усіх цих форм, навіть обмежене рамками конкретного дослідження, дозволить визначити основні напрямки подолання інфантилізму і формування більш ефективного механізму соціалізації в умовах сучасного українського суспільства.

Інфантилізм далеко не всіма суб'єктами політичних відносин сприймається як певна проблема. Саме завдяки інфантильності людей (екстернальність по відношенню до соціальної чи політичної системи, неадекватна самооцінка, пасивність) влада забезпечує собі необмежені повноваження. Партійно-політична система в таких умовах виконує не роль каналу виразу політичних інтересів пересічних громадян, а, відірвана від суспільства, стає системою інститутів, обслуговуючих владу або забезпечуючих просування у владу. Не випадково такими масовими стали маніпулятивно-регулятивні і сугестивні передвиборчі технології, а поняття «громадянське суспільство» витиснене визначенням «електорат», коли громадянам відводиться тільки роль проголосувати на виборах.

Так само як інфантильність суспільства змінює цілепокладання ключових політичних інститутів і влади, так і політичні інститути, що приймають цей стан речей як даність (а часто і як благо), сприяють збереженню відносин, що склалися. В результаті проголошена демократична система глибоко деформується, підсумком цього може стати капсулювання режиму, руйнування зачатків демократії, звироднілість політики як форми регулювання соціальних відносин. Таким чином, проблема інфантильності опосередкована у результаті і як якість демократії в суспільстві.

Виходячи із загального уявлення про «інфантилізм» як затримку або зупинку розвитку, можна розглядати «інфантилізм суспільства», як «порушення розвитку колективного суб'єкта, який формує його (суб'єкта) небажання або невміння переходити на якісно новий рівень суспільного життя» і «інфантилізм політичний», як наслідок деформованої політичної соціалізації при якому окремих суб'єкт (індивід, колективний суб'єкт, лідер, влада) проявляє нездатність виконувати функції, що покладаються на нього суспільством і політичною системою». Форми політичного інфантилізму і особливості його прояву можуть бути різні залежно від суб'єкта політичних відносин:

політичний інфантилізм влади (виявляється в незрілості політичних рішень, утопічності цілей і задач, при цьому можна виділити політичний інфантилізм окремої особи, що дійшла влади і колективний політичний інфантилізм влади, як системи);

інфантилізм політичних інститутів: партій, політичних груп, суспільних об'єднань і т.ін. (вибір неефективних і неадекватних конкретній ситуації форм і методів політичної діяльності);

інфантилізм суспільства, як колективного суб'єкта політичного життя (духовно-етична деградація, апатія, окремі форми протестної поведінки, довірливість, безпечність);

особистий інфантилізм (деякі особливості поведінки, яскраве виражена екстернальність по відношенню до системи, занижена самооцінка себе, як потенційного суб'єкта соціального життя, упевненість у власній абсолютній нездатності впливати на процеси, дистанційованість від суспільного і політичного життя, нездатність до критичного аналізу і ін.).

До числа чинників, що детермінують прояви інфантилізму відносяться:

культура суспільства в цілому, як «фон» на якому формується якась система цінностей, властива в тому або іншому ступені більшості суб'єктів політичних відносин і що визначається особливостями історичного і соціокультурного розвитку;

причетність суб'єкта до певної соціальної групи, що є носієм субкультури;

особистісні детермінанти.

Визначаючи як критерії інфантильності усунену від соціального життя суспільства, низький рівень (або повна відсутність) інструментальної активності, екстернальність по відношенню до соціально-політичної системи, дистанційованість від неї, відсутність інтересу до соціальної політики, відсутність елементарних соціальних знань, можна констатувати, що «інфантильність» в сучасному суспільстві масове явище. На фоні порівняно високого інтересу до політики рівень безпосередньої включеності в реальний соціальний процес украї низький. Активна поведінка в суспільному і політичному житті, не відноситься до числа очевидних пріоритетів для переважної більшості громадян нашої держави.

Найбільш яскраво інфантильність виявляється в молодіжному середовищі і в групі підприємців, що пов'язане як із слабкістю молодіжних і суспільних організацій, так і з фактичною відсутністю на соціально-політичній сцені партій і суспільних організацій, що представляють інтереси середнього класу.

Інтегральний показник соціальної інфантильності і локалізація контролю особи, як одна з його характеристик, демонструють відносно низьку кореляцію між рівнями соціальної і політичної інфантильності. Очевидно, що проблема політичної інфантильності в нашій країні породжена не особистісними особливостями громадян, а зовнішніми чинниками. Отже і вирішення даної проблеми може бути знайдене шляхом розвитку інфраструктури молодіжних і суспільних організацій, формування істинної багатопартійності, створення політичних партій та громадських організацій, що відображають інтереси, у тому числі і нового «ринкового» середнього класу, деформалізації їх роботи.

На нашу думку, ключовими напрямками підвищення соціальної активності громадян, їх участі і загального рівня інтернальності є формування інституційного середовища, що забезпечує реальну взаємодію громадян з владою та соціальними інституціями. Головним тут ми бачимо активізацію

процесу соціальної долученості. Державні інститути звичайно повинні брати активну участь у формуванні соціальної та політичної культури громадян за допомогою вироблення «національної ідеї», системи ідеологічних принципів, ціннісних орієнтирів і забезпечення способів їх трансляції, але запитана різними соціальними групами соціальних інститутів, що виражають їх інтереси надзвичайно велика і це необхідно враховувати.

Майбутнє України можливе тільки за наявності взаємодіючих громадянського і політичного суспільств, як джерела конкурентоздатної активності громадян: вільних і розуміючих, що і як вони роблять. При цьому наша країна повинна мати соціально-політичне суспільство, ідентичне такому у ЄС та інших високорозвинутих країнах світу. Інакше країну чекає ізоляція зі всіма небажаними економічними і військовими наслідками. Ще більш значущим бачиться більш активна соціальна та політична соціалізація молоді – головного соціального ресурсу демократичних перетворень в країні.

Подолання інфантильності надзвичайно важлива задача для сучасного суспільства і навряд чи можливо вирішити її відразу. Більш того, українською важливо не «ламати», а поступово коректувати базові установки. Тому очевидно, яку важливу роль у формуванні політичної і соціальної культури можуть зіграти інституційні механізми соціально-політичної системи, що є вельми дієвими.

Соціальна культура, з одного боку, відображає і фіксує в своєму змісті якісний стан основних елементів соціальної системи, забезпечуючи підтримку її рівноваги. З другого боку, соціальна система повинна сприяти розвитку і функціонуванню необхідного для неї типу громадянської культури за допомогою реалізації однієї з своїх функцій – соціалізації. Трансляція відповідних типу системи установок, цінностей, зразків участі, забезпечення визнання громадянами дієвості соціальної системи надає можливість для існування в суспільстві певного типу громадської культури.

Але ідеальна вимога «сприяти розвитку» ще не означає, що ця вимога виконується автоматично. Громадська культура формується завжди в

конкретному соціальному середовищі, тому її розвиток, безумовно, залежить від структурних особливостей системи соціальних відносин. Характер соціально-класових відносин, структура соціальної диференціації суспільства, гострота соціальних конфліктів, взаємовідношення і взаєморозуміння соціальних і політичних інститутів, суспільства і влади можуть як сприяти, так і перешкоджати процесу формування відповідного (бажаного) для даного типу системи громадянської культури. Як приклад можна привести перші роки реформ, коли зусиллями (свідомими або несвідомими) реформаторів було зроблено багато такого, що привело до дискредитації самої ідеї демократії та соціальної справедливості. Саме в цю епоху так званих «реформ» в країні склалася система влади, яка менше всього думала про створення своєї соціальної бази на основі ліберальних цінностей і про створення умов для формування в країні основ культури співучасті. Наслідки цих реформ в питаннях формування нової соціокультури участі відчужаються і в даний час.

У єдиному механізмі формування соціальної культури величезну роль відіграють суб'єктивні механізми, які можна визначити і як психологічні механізми, оскільки тут соціальні зв'язки і відносини в процесі соціалізації виступають засобом перекладу зовнішніх вимог у внутрішню структуру особи, перетворення зовнішніх вимог в суб'єктивну реальність індивідів. Цей процес, як було показано вище, структурно багатогранний. В його реалізації беруть участь декілька складових. На соціально-психологічному рівні соціалізації відбувається ідентифікація індивідів з метою, установками, настроями малих і великих соціальних груп, в свідомості яких існує і історична свідомість у формі політико-культурного генотипу, який зумовлений специфікою національної культури, ментальності народу, і пласти свідомості як віддзеркалення реалій соціальних і політичних процесів конкретних умов місця і часу. При цьому сама динаміка ідентифікації нових «рекрутів» такого процесу здійснюється не простим копіюванням ними цінностей великих і малих соціальних груп, а переробкою розумового матеріалу, внаслідок чого формується соціальна

свідомість громадянина, його політичні орієнтації і активність соціально-політичної поведінки.

Усталена система для свого самовідтворювання активно соціалізує нових суб'єктів соціального процесу, репродукуючи систему цінностей і цілей системи. При цьому система цінностей і цілей даної системи може спиратися в своїй психологічній, ментальній основі на політико-культурний генотип, що склався в тій або іншій країні, або навпаки, в екстремальних політико-історичних умовах (соціальна революція, радикальні реформи), діаметрально йому протистоячи.

Соціально-психологічна складова, відповідна культурі демократичного типу, не може бути швидко і безболісно сформована після багатовікового існування країни в умовах політичної деспотії, як це мало місце в історії нашої країни. І це одна з основних причин виникнення у багатьох громадян відчуття безпорадності, безініціативності, соціального і політичного відчуження.

Одним із соціальних механізмів, що забезпечують формування громадської культури участі, є система соціальних відносин, характерна для суспільства середнього класу. І навпаки, різка соціальна диференціація, глибокі соціальні суперечності в суспільстві знижують можливості формування зрілої громадської культури участі. В сучасній Україні, наприклад, слабкий і повільний розвиток середнього класу є очевидним гальмом в поступі соціально-економічних реформ. І одним з чинників цього негативного процесу є помилкова політика реформ, що сприяла появі в країні соціальної диференціації, зростання соціальної напруженості та загального зубожіння. Вирватися із замкнутого кола інфантилізації цієї сфери можна тільки спільними зусиллями, але специфіка нашого суспільства зумовлює провідну роль інститутів влади. Влада повинна усвідомити перманентну загрозу інфантилізації і зробити активні зусилля по формуванню повноцінного і дієздатного громадянського суспільства.

2.2. Проблема інфантилізму молоді: соціальний аспект

Поняття «соціологія молоді» досліджувалось ще за часів пострадянського суспільства, про що свідчить велика кількість публікацій у даній сфері проте вона не була відокремлена як спеціальна наукова дисципліна. Новий етап у соціологічних дослідженнях проблем молоді розпочався у часи хрущовської «відлиги» – в 60-х роках, але й тоді соціологів цікавили перш за все проблеми підготовки робочої сили для соціалістичного народного господарства, підвищення продуктивності праці серед молоді, її виховання в дусі комуністичних ідеалів. Тобто дослідників цікавила не молодь сама по собі, її інтереси, потреби і прагнення, а можливість використання молодого покоління для вирішення прагматичних завдань тогочасного соціалістичного будівництва [44].

У минулому склалися певні диспропорції і у тематиці наукових досліджень молоді: найбільша частка належала працям про її комуністичне виховання. Сам же процес виховання традиційно розглядався як керований – на юнацтво і молодь взагалі; односторонньо орієнтований – згори донизу, без врахування механізму зворотного впливу і взаємодії; одноманітний – за консервативністю форм, методів і заходів; маючи одну мету – підготовку належної зміни будівників комунізму [9].

Процес соціалізації молоді розглядався зазвичай як одностороннє засвоєння досвіду, покоління старшого віку і суспільства загалом; молодь виступала пасивним об'єктом соціалізації, а не активною творчою силою, яка здатна на соціальне оновлення. Соціологія молоді є також важливою частиною системи державної молодіжної політики. У свою чергу молодіжна політика повинна стати компонентом загальної, цілісної концепції розвитку суспільства. Специфіка державотворчих процесів в сучасній Україні полягає у тому, що дана цілісна концепція лише формується. Проте основні законодавчі акти та документи, які стосуються державної молодіжної політики вже затверджені, що

створює складну ситуацію – коли пріоритети держави ще не виокремлені, а нормативна база уже є.

Стан суспільства та його відношення до молоді мають прямий та безпосередній зв'язок. Досвід минулого становить собою пересторогу для політичних діячів та урядовців. Молодь – це майбутнє країни, і для того щоб достатнім чином досягти цього майбутнього, держава має розробити реалістичну і водночас збалансовану, виважену політику по відношенню до молодого покоління.

Державна молодіжна політика як система певних заходів щодо сприяння соціальному становленню і розвитку молоді, повинна базуватись на глибокому, об'єктивному аналізі реального стану молоді, здійснюваному різними науками. Соціологія молоді в системі цих наук займає провідне місце. Воно зумовлене насамперед тим, що саме соціологія молоді досліджує процеси соціалізації молодого покоління, його входження у доросле життя в умовах, які блискавично змінюються, тобто має пріоритетне значення в суспільному, практично-політичному плані, даючи вихідні дані для соціальної політики, держави, яка забезпечує вирішення проблем молоді з обов'язковим врахуванням її інтересів, потреб і здібностей [44].

Раніше вважалося, що молодь виступає переважно об'єктом державної молодіжної політики, об'єктом соціального впливу. На жаль, і нині мало що змінилося; різниця лише в тому, що передбачається впливати не на саму молодь, а на умови її соціалізації в різних сферах її життєдіяльності, підтримувати її гарантіями, привілеями та пожертвами. З цим важко погодитись, бо, по-перше, ці гарантії, привілеї та пільги державою лише проголошуються на рівні державного закону, але не існує виробленого механізму реалізації цих намірів і положень, втілення їх у життя. По-друге; те основне, що об'єднує молодь у певну соціально-демографічну спільноту та вирізняє її з поміж інших спільнот, – це її специфічні інтереси [65].

Молодіжна політика у своїй реалізації повинна передбачати пошук оптимальних шляхів для подолання суперечностей між інтересами держави і

підростаючого покоління. Не взяття до уваги інтересів молоді, або ж маніпуляція її свідомістю можуть призвести до зниження ефективності молодіжної політики, яка часто не досягала поставлених цілей.

Особливості сучасного становища молоді полягають у тому, що вона виступає перш за все як суб'єкт суспільного життя, який знаходиться разом з тим у процесі свого становлення. Звідси у державній молодіжній політиці в якості рівноправних суб'єктів повинні виступати як молодь, так і суспільство. Мова повинна йти не про патерналістську (від лат. *paternus* – батьківський, опікунський) політику держави по відношенню до молоді, а швидше про сприяння її соціальній адаптації в умовах переходу до ринково орієнтованої економіки, про створення такої соціальної системи, яка б могла самозабезпечити і відтворити себе [23].

Пошук шляхів залучення молоді до активних дій, спрямованих на самозабезпечення та самовідтворення здатна здійснювати саме соціологія молоді. Перше її завдання з'ясувати основні інтереси і потреби молодого покоління, створити їй реальний соціальний портрет та висунути на даній основі науково обґрунтовані пропозиції для державних органів. Соціологія молоді виступає як важливою складовою соціологічного знання, так і елементом державної молодіжної політики. Власне її завданням є забезпечити дану політику та її реалізацію через затвердження стратегії соціалізації та адаптації молодого покоління. Проте для цього вона сама повинна внутрішньо оновитися, переглянути свої початкові засади та настанови.

Варто зазначити, що за роки незалежності України наша молодь дуже змінилась якісно, та зросла кількісно. Молоді люди стали більш самостійними, намагаються бути незалежними ні від кого, а покладатися на свої сили. До кола важливих, набутих за роки незалежності України якостей молоді необхідно віднести її здатність більш вільно, ніж люди середнього й похилого віку, висловлювати свої думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу, усвідомлення нею можливості критики і демократичного контролю рішень владних структур. Звичайно, молоді це було притаманним завжди.

Проте в нинішнього покоління молодих людей України це особливо яскраво виражено [18].

Зміни у суспільному житті, реалізація державної молодіжної політики спричинили зміни у життєвих орієнтаціях молоді, в її поведінці загалом. Молодь суттєво більше від людей середнього та старшого покоління підтримує ринкові перетворення. На сьогоднішній день чотири із п'яти юнаків та дівчат висловлюються за щодо застосування економічних реформ, існує високий рівень підтримки молоді підприємництва, інститутів приватної власності. Зросли потреби, вимоги молоді, зазнали змін і їхні уявлення про достойний рівень та стиль життя. Чимала частина молодих людей хоче мати власні джерела прибутків. Але, беручи до уваги результати постійних соціологічних досліджень, можна стверджувати що загальний рівень соціального самопочуття молоді залишається на невисокому рівні, кількісне значення свідчить низьку оцінку щодо задоволеності соціальними благами. Понад 40% молодих людей оцінюють своє матеріальне становище як дуже низьке, низьке й нижче за середнє. Молодь вважає, що має сильніші позиції, щодо чесної та сумлінної праці, можливостей працевлаштуватися, беручи до уваги засоби життєвого просування. Саме тому дана категорія відчуває себе впевненіше, ніж покоління старшого та середнього віку.

Громадянська позиція молоді виявляється в прагненні обговорювати і вирішувати загальні проблеми. Молодь – це як правило найбільш активна частина громадянського суспільства. Судячи із останніх виборів, підтримка молоді для депутатів ВРУ відіграє важливу роль. Проте не вся частка молоді задіяна в політичних процесах.

Особливою характеристикою сучасності є усвідомлення суспільством та державою ролі та статусу молоді в політичній, економічній, соціокультурній діяльності. Адаптація і ефективна соціалізація молоді входить в число найбільш актуальних суспільних завдань. В Україні це завдання доводиться вирішувати на фоні двох взаємодоповнювальних процесів: внутрішньодержавних змін і

фундаментальних змін існування усїєї людської цивілізації, які призводять до її якісно нового стану.

Наші держави на сьогоднішній день пики що віддалені від моделі ліберальної демократії і зрілого громадянського суспільства. Саме специфіка психології учасників політичного процесу багатьма дослідниками розглядається як причина настільки «важкого» розвитку демократії на пострадянському просторі [66].

«Одним з ключових чинників, що впливають на процес демократизації суспільства, є, притаманний, як пострадянському суспільству в цілому, так і конкретним учасникам політичного процесу феномен, що отримав визначення «політичний інфантилізм». Інфантилізація особистості часто проявляється як наслідок неправильного виховання. Аналізуючи інфантилізм з соціально-психологічних позицій В. Гур'єва вважає, що в підлітковому віці правомірно виділення двох варіантів інфантилізму. У першому, поряд з дозріванням важливих для соціалізації особистості структур, в рудиментарному стані продовжують функціонувати, не піддані зворотному розвитку, структури дитинства і юності. У другому варіанті незрілі структури не доповнюють, а заміщають функції затриманих, нерозвинутих систем. Таким чином, досить легко настає порушення рівноваги між окремими структурами особистості, і при всякому порушенні виявляється соціальна незрілість особистості. У галузі психології використовують таке поняття, як соціальний інфантилізм. Соціальний інфантилізм («social infantilism») – стан, що виявляється у розриві між біологічним і соціокультурним дорослішанням молоді. Соціальний інфантилізм свідчить про порушення механізму соціалізації і неприйнятті молодими людьми нових обов'язків і зобов'язань» [23].

Соціальний інфантилізм обмежує «нерозвиненість» особистості сферою соціальних відносин, але якщо психічний інфантилізм однозначно розглядається як дефект розвитку, то соціальна інфантильність не вписується в рамки подібного підходу. Формування соціального інфантилізму пов'язують, в першу чергу з порушенням механізму соціалізації, відповідно і причини його

можуть бути настільки ж різноманітні. У загальному плані соціалізація (від лат. «Socialis» – суспільний) становить собою сукупність взаємопов'язаних процесів засвоєння і відтворення індивідом необхідного і достатнього для повноцінного включення в суспільне життя соціокультурного досвіду, розвитку відповідних властивостей і якостей людини, його становлення як власне-історичного типу особистості та суб'єкта (актора) соціокультурних практик даного суспільства. Політичний інфантилізм являє собою наслідок деформованої політичної соціалізації при якому окремий суб'єкт (індивід, колективний суб'єкт, лідер, влада) проявляє нездатність виконувати функції, покладені на нього суспільством і політичною системою.

Найбільш гостро проблема політичної інфантильності проявляється у молодіжному середовищі, що в підсумку виражається або в повній відстороненості молодого покоління від політичного життя, або в яскраво виражених деструктивних проявах, наприклад, в діях деяких неформальних молодіжних об'єднань.

До числа чинників, що спричинюють прояви політичного інфантилізму відносяться: політична культура суспільства в цілому, як «фон» на якому формується система цінностей, притаманна більшості суб'єктів політичних відносин і визначаються особливості історичного та соціокультурного розвитку; причетність суб'єкта до певної соціальної групи, яка є носієм політичної субкультури; особистісні детермінанти.

Незважаючи на домінування колективістсько-патерналістської ментальності практично на всьому пострадянському просторі, в сучасному російському та українському суспільствах все активніше приймаються і демократичні ідеали. У підсумку формується уявлення молоді про демократію, як «цінності, яка повинна бути привнесена ззовні, а не являти собою продукт розвитку громадянського суспільства». Навіть та частина молодих людей, яка відкрита для ліберальної моделі, часто не готова продукувати демократичні цінності, а вважає, що вони повинні бути затверджені «зверху».

Отже, нині потрібно переоцінити вплив молоді на процес національного відродження України та державотворення. Потрібно подолати споживацьке ставлення до молоді з боку соціальних інститутів суспільства, для цього важливо розробити нові підходи до аналізу категорії молоді. Варто дослідити нові критерії впливу на поведінку молоді і передбачити відмову від стереотипів та ідеологічних насаджень минулого.

Висновки до розділу 2

Магістральними напрямками підвищення соціальної активності громадян, їх участі і загального рівня інтернальності є формування інституційного середовища, що забезпечує реальну взаємодію громадян з владою та соціальними інституціями. Держава повинна брати активну участь у формуванні соціальної та політичної культури громадян за допомогою вироблення певної системи ідеологічних принципів, ціннісних орієнтирів і забезпечення способів їх трансляції, але запитана різними соціальними групами соціальних інститутів, що виражають їх інтереси надзвичайно велика. Поступ нашої держави можливий за наявності взаємодіючих громадянського і політичного суспільств, як джерела конкурентоздатної активності громадян: вільних і розуміючих, що і як вони роблять. Тут значущим бачиться більш активна соціальна та політична соціалізація молоді – головного соціального ресурсу демократичних перетворень в країні.

Подолання інфантильності надзвичайно важлива задача для сучасного суспільства. Тому очевидно, яку важливу роль у формуванні політичної і соціальної культури можуть зіграти інституційні механізми соціально-політичної системи, що є дієвими. Соціальна культура, з одного боку, відображає і фіксує в своєму змісті якісний стан основних елементів соціальної системи, забезпечуючи підтримку її рівноваги. З другого боку, соціальна система повинна сприяти розвитку і функціонуванню необхідного для неї типу

громадянської культури за допомогою реалізації однієї з своїх функцій – соціалізації. Одним із соціальних механізмів, що забезпечують формування громадської культури участі, є система соціальних відносин, характерна для суспільства середнього класу. І навпаки, різка соціальна диференціація, глибокі соціальні суперечності в суспільстві знижують можливості формування зрілої громадської культури участі.

В Україні нині слабкий і повільний розвиток середнього класу є очевидним гальмом в просуванні соціально-економічних реформ. І одним з чинників цього негативного процесу є помилкова політика реформ, що сприяла появі в країні соціальної диференціації, зростання соціальної напруженості та загального зубожіння. Вирватися із замкнутого кола інфантилізації цієї сфери можна тільки спільними зусиллями, але специфіка нашого суспільства зумовлює провідну роль інститутів влади. Влада повинна усвідомити перманентну загрозу інфантилізації і зробити активні зусилля по формуванню повноцінного і дієздатного громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ІНФАНТИЛІЗМУ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

3.1. Емпіричне дослідження виявлення проявів інфантилізму у студентської молоді

В нашому експериментальному дослідженні особливостей проявів інфантилізму у 2019 році взяли участь студенти 1-5 курсів Тернопільського національного економічного університету в кількості 30 осіб. З них – дівчата (75%) і хлопці (25%) студенти юридичного факультету віком від 17 до 28 років. Студенти, віднесені до групи з яскравими проявами інфантилізму, склали приблизно 20% всієї вибірки. Дані студенти були виділені на основі експертних висновків викладачів і експертів психологів, котрі були залучені до даної роботи.

У процесі роботи були використані наступні методи і методики: спостереження; інтерв'ювання; експертна оцінка; тест Т. Ільїної «Мотивація навчання у вузі»; опитувальник «Хто Я?», розроблений М. Куном і Т. Мак-Партлендом; «Шкали загальної самоефективності» (В. Ромек, В. Шварцер, М. Ерусалем); методика І. Сизової та С. Філіппченкової «Діагностика когнітивно-поведінкових стратегій подолання» [5; 19; 38; 41; 46; 55; 64; 68].

Аналіз результатів дозволив виділити наступні узагальнені характеристики студентів даної групи: непоінформованість про професію соціального працівника, неготовність до взаємодії з клієнтами надання соціальних послуг, неготовність до діяльності соцпрацівника, низька самооцінка знань і соціально-психологічних умінь, низька самооцінка професійних якостей. Результати дослідження інфантилізму студентів свідчать

про особливості прояву: у студентів з яскраво вираженим інфантилізмом, самооцінка за всіма шкалами від курсу до курсу залишається низькою або завищеною; як про тенденцію можна наголосити на тому, що рівень самооцінки підвищується швидше, ніж рівень домагань.

Для студентів з яскраво вираженим інфантилізмом негативні характеристики зустрічаються в 55% дівчат і 65% хлопців, проте якщо у дівчат частіше фігурують риси вдачі і особливості зовнішності, то у хлопців присутні негативне відношення до майбутньої професії. Знайдений факт свідчить про наявність прихованої форми самонеприйняття, що, у свою чергу, указує на наявність внутрішньоособистісного конфлікту. Прояв негативного відношення до власного «Я» на різних курсах навчання має невеликі відмінності. Співвідношення позитивних і негативних оцінних висловів студентів свідчить про наявність у даної групи піддослідних тенденції до негативного самоухвалення. Аналіз висловів у піддослідних: (звіти по практиці, есе, твори, вільні висловлювання, творчі роботи і ін.) дозволив встановити, що в описах студентів практично не представлена майбутня професійна діяльність, і при цьому вона частіше має лише називний характер. В окремих самозвітах студентів зустрічаються ситуації, що описують професійні відносини, причому негативного характеру.

У дослідженні виділилися наступні тенденції:

- слабка зорієнтованість студентів на майбутню професію;
- відсутність спрямованості на розвиток міжособистісних відносин;
- відсутність готовності студентів працювати за фахом;
- неготовність виконувати певні види діяльності.

Було виділено, що за відсутністю бажання працювати за фахом стоїть відсутність власної упевненості в професійному виборі. Для вивчення інфантилізму студентів, що розуміється як негативна оцінка власної компетентності в тій або іншій діяльності, відсутність віри в свої можливості досягнення життєво значущих цілей, вітчизняний варіант тесту «Шкали

загальної самоефективності» А. Бандури (адаптація В. Ромек, В. Шварцер, М. Ерусалем).

Проведене дослідження, з використанням даної методики показало, що для досліджуваних характерний результат в діапазоні 26-18 балів, що відповідає низькому рівню самоефективності. Відмінностей між студентами за гендерним принципом практично не спостерігалось. Для вивчення мотивації навчання ми використовували опитувальник Ільїної, що дає можливість виявити три види мотивації: набуття знань, оволодіння професією, отримання диплома. Результати даного опитувальника по групі студентів з яскраво вираженим інфантилізмом підтвердили розуміння того, що для цих студентів характерний неадекватний вибір професії і незадоволеність майбутньою діяльністю. Для вивчення конструктивності поведінкових стратегій подолання стресових ситуацій використовувалася методика «Діагностика когнітивно-поведінкових стратегій подолання». Для студентів з яскраво вираженим інфантилізмом показові неконструктивні (емоційно-фокусуєчі) стратегії:

1. Суб'єкт залишається пасивним, вважає негативні події неусувними: фокусована на емоціях стратегія психологічна боротьба із негативними емоціями і хворобливими відчуттями, студент не може і не хоче, ані практично перетворити ситуацію, ані піти від джерела небезпеки і страждання.

2. Відхід або втеча з важкої ситуації – трактується, як внутрішнє відчуження від ситуації або придушення думок про неї, відмова від вигідної пропозиції, уникнення, відсутність прагнення що-небудь зробити для свого благополуччя.

3. Стратегія заперечення – відмова визнати, що відбулася травмувальна подія, неконструктивний адаптивний механізм, який дозволяє трагічну ситуацію «переробляти» «малими дозами», заперечуючи подію або явище в цілому, що поступово трансформує ціннісно-сміслову сферу людини.

Коефіцієнт конструктивності, як відношення сумарних значень показників А і В до суми всіх шкал (А, В і С). Значення коефіцієнта, складає від

0,6 до 0,3, тобто близьке до нуля, що в цілому свідчить про низьку конструктивність когнитивно-поведінкових стратегій подолання.

Виходячи з того, що особа студента є системним і смисловим утворенням, ми використовували методика Собчик, оцінюючи не окремі властивості особи, а їх сукупність і взаємовплив. Ця методика дозволяє оцінити різні сторони прояву особою своїх якостей і властивостей. Для студентів із яскраво вираженими проявами інфантилізму характерні наступні варіанти: недовірливий – скептичний, покірний – сором'язливий, залежний – слухняний, прямолінійний – агресивний. Експериментальне дослідження копінг-стратегій проявів інфантилізму студентів було спрямоване на розуміння того як досліджувані оцінюють наявність або відсутність у себе тих або інших стратегій поведінки. Ми досліджували не стільки спектр стратегій, що реально використовуються студентом, скільки виявляли суб'єктивне розуміння деяких аспектів поведінки в критичних ситуаціях. Було відзначено, що кількість стратегій, що використовуються індивідом в тих або інших важких ситуаціях, на пряму пов'язана із ступенем неконструктивності його поведінки взагалі. Коефіцієнт неконструктивності поведінкових стратегій має достатньо стабільний характер (від 0,67 до 0,7), відповідає рівню «вище середнього». Максимально вираженими поведінковими стратегіями є неконструктивні стратегії подолання: фіксована на емоціях стратегія, відхід або втеча з важкої ситуації, стратегія заперечення. У меншій мірі виражені не конструктивні пристосовницькі стратегії подолання: зміна особових властивостей, позитивне тлумачення ситуації, ідентифікація з щасливчиками, додання нетривіального значення ситуації.

Аналіз даних за тестом «Загальна самоефективність» показав таке:

третина студентів вірить в свою успішність незалежно від ситуацій (високий рівень);

більше половини студентів вважають себе в міру успішними людьми (середній рівень);

менше 15% респондентів оцінили себе як неуспішних (низький рівень).

При цьому в групі наголошується достатньо великий загальний розкид значень (від 8 до 40 балів), що свідчить про неоднорідність складу групи, завищений характер самооцінки. При співвідношенні з результатами тесту Ільїної, встановлено, що для цих студентів є наявним низький рівень «мотивації набуття знань» – навчання заради отримання диплома про вищу освіту» представлено на високому рівні у 70% опитаних, на середньому рівні у 20% студентів і на низькому – у 10%. Серед мотивів, що мають низьке значення, знаходиться мотив отримання знань, мотив оволодіння професією. Необхідно відзначити, що мотивація навчання у ЗВО в цілому має низький і нестійкий характер. Ступінь вираженості мотиву набуття знань для всієї вибірки складає 7%; ступінь вираженості мотиву оволодіння професією – 6%. Між підсумковим показником професійної самоефективності і коефіцієнтом неконструктивності студентів, наголошується прямий кореляційний зв'язок ($p=0,001$). Крім того знайдений тісний кореляційний зв'язок із конструктивною перетворюючою стратегією подолання – «антиципиуюче порівняння – С5» ($p=0,01$), зі всіма конструктивними пристосовницькими стратегіями подолання – «позитивне тлумачення ситуації – С7» ($p=0,01$), «додання нетривіального значення ситуації – С8» ($p=0,04$), «зміна особистісних властивостей – С9» ($p=0,02$), «ідентифікація з щасливчиками – СЮ» ($p=0,00$) і з такими неконструктивними стратегіями подолання, як «фіксована на емоціях стратегія – СП» ($p=0,02$), «відхід або втеча з важкої ситуації – С12» ($p=0,00$).

Аналіз результатів дослідження також показав, що серед випробовуваних з яскраво вираженим інфантізмом переважає низький рівень упевненості в своїй майбутній професійній діяльності, що поєднується з низьким рівнем розвитку інструментальної і соціальної компетентності.

3.2. Дослідно-експериментальна робота з корекції інфантилізму

Як базова методика коректувально-розвиваючої діяльності використаний психолого-педагогічний експеримент. В нашому розумінні – це ефективний комплексний метод роботи із студентами в системі вищої професійної освіти, що є особливою формою семінарських групових занять і тренінгів, навчальних дисциплін спеціальності і спеціалізацій, що проводяться в рамках, виходячи із задач, поставлених начальним планом. Необхідно наголосити на ряді основних моментів методу:

1) навчальна ситуація розробляється під конкретно імітований і створюваний макет проблеми, оскільки основна задача семінару – виявлення наявності обмежень і негативних очікувань в професійній діяльності;

2) знайдені в ході рішення змодельованої ситуації варіанти вирішення призначені як для студентів – як оцінка власного потенціалу, так і для викладача – як виявлення наявності або відсутності інфантильних стратегій розвитку, вироблених в групі в результаті прослуховування курсу дисциплін.

В процесі дослідження виявилось, що не тільки студенти, але і викладачі, в більшості своїй, практично не відчують елементів передаваного негативного досвіду, не можуть відстежити етапи і механізми формування інфантилізму. Необхідно також наголосити на почасті емоційній негативній реакції викладачів на дослідження.

Одним з напрямків прикладного дослідження постала дослідно-експериментальна робота з вивчення формування стратегії самостійного подолання інфантилізму студентами-заочниками. Суть формування стратегії самостійного подолання інфантилізму полягала в допомозі студенту-заочнику стати реальним суб'єктом свого вибору і відношення до себе в професії. Формування такої особи і професійної готовності, при якій на перший план виходить адекватність поєднання навчального, особистісного і професійного простору студента, основа подолання парадигми інфантилізації.

На першому етапі психолого-педагогічного експерименту проходило долучення випробовуваного в групу експерименту, діагностувалися і описувалися індивідуальні особистісні і поведінкові характеристики. На другому етапі дослідження виявлялася власна позиція і переважна модель поведінки і контекст відносин студента, в рамках процесу навчання в ЗВО. Третій етап включав діагностичне дослідження проблемних зон у відношенні до особистісного і поведінкового конструкту, виявлення «поля інфантилізації». Також на цьому етапі досліджувалася система професійних орієнтирів і уявлень студента в ситуації профільного навчання. На четвертому етапі одержані результати наvertsалися в індивідуальну програму рекомендацій по профілактиці і корекції інфантилізації.

Дослідно-експериментальна робота з формування стратегій професійної самореалізації студентів-заочників включала наступний зміст.

I етап: виявлення сумісних підходів педагогів і студентів-заочників до питань професійного розвитку і формування стратегії самостійного подолання інфантилізму. На даному етапі, ми проводили заняття із студентами, що вивчають дисципліни спеціалізації. Під час семінарських занять, перед викладачами була поставлена задача: визначити думку студентів щодо інфантилізму в аспекті їх особистого професійного розвитку. Другим аспектом обговорення послужило питання щодо того, які чинники можуть сприяти або заважати професійному розвитку?

Відповіді студентів можна розділити на п'ять крупних блоків:

професійна підготовка;

професійний досвід;

власна активність і індивідуальність;

випадковість, шанс, успіх при працевлаштуванні;

система кар'єрного зростання, супроводу і мотивації усередині організації.

Ми попросили студентів охарактеризувати ступінь важливості даних чинників і одержали наступні результати:

- 1 місце – Професійний досвід (37%) (чинник 1).
- 2 місце – Професійна підготовка (32%) (чинник 2).
- 3 місце – Випадковість, шанс, успіх при працевлаштуванні (15%) (чинник 3).
- 4 місце – Чинники внутрішньокорпоративних властивостей (11%) (чинник 4).
- 5 місце – Власна активність і індивідуальність (5%) (чинник 5).

Подібний «односторонній» розгляд студентами професійного розвитку, обмеженість власної ролі в майбутній професійній діяльності з'явилися найбільш значущим негативним показником даного етапу.

II етап дослідження: дослідження особистісної суб'єктної позиції. При вивченні формування підходів до стратегії самостійного подолання інфантилізму у студентів-заочників на етапі підготовки у ЗВО було необхідно враховувати особливості суб'єктної позиції самих студентів. Аналіз даних дозволив зробити висновок, що студенти-заочники не повною мірою сприймають навчально-професійний інфантилізм як актуальне явище, швидше більшість приймає обговорюване поняття як теоретично-деклароване, яке до реальної їх професійної діяльності не має відношення. Було відзначено, що дане явище не є прямим наслідком професійної підготовки, вона постає як індивідуальна характеристика конкретних фахівців. Інфантилізм співвідноситься з соціальною позицією індивіда, його баченням і сприйняттям навколишньої дійсності.

III етап: проблематизація. В результаті групового обговорення були одержані наступні результати: досліджувані ставлять на перше місце «відсутність можливості рівноправної участі у формуванні власної кар'єри»; на друге – «відсутність посад із задовольняючим потреби грошовим окладом», фактично, проблеми матеріального плану; на третє – «відчуття власної непотрібності і труднощі в працевлаштуванні за фахом». Порядок переваг, як правило, зберігався у більшості досліджуваних.

Таким чином, розглянуті нами показники дозволяють зробити загальний висновок по виявленню проблематики інфантилізму для студентів-заочників. Найбільшу складність для студентів-заочників представляють:

труднощі в реалізації власних планів і життєвих стратегій;
обмеження в прагненні бути творцем (бажання проявляти активність);
пасивність, відсутність відчуття власної значущості.

Далі в процесі коректувально-розвиваючої роботи велика увага приділялася самозвітам і самоописам студентів, щодо проявів і динаміки інфантильних проявів.

Важливим напрямком роботи по формуванню стратегії самостійного подолання інфантилізму у студентів-заочників виступила групова робота з підготовки студентів як «експертів». Основна задача полягала у виявленні чинників, котрі сприяють формуванню адекватних конкретній особі стратегії самостійного подолання інфантилізму у студентів-заочників. Модель підготовки «експертів» може бути представлена таким чином: експертиза, в даному випадку, є специфічним процесом, здійснюваним в ході професійної діяльності (у тому числі і викладачів), включаючи цілеспрямований збір, обробку, оформлення необхідної інформації, що відноситься до об'єкта експертизи, тобто до підлеглих.

Відповідно до проведеного аналізу експертно-оцінкової діяльності, що розглядається нами як одна з ланок, технології подолання негативних аспектів в стратегіях професійного розвитку, було проведено декілька занять із студентами в експериментальних експертних групах. В рамках даних цілей, формувалися макети робочих ситуацій відповідно до специфіки спеціальності, а також проводилося тестування. Експертна діяльність стала інструментом, який дозволив закріпити сформовані стратегії професійної самореалізації у студентів, наблизити їх до реальної професійної дійсності, оскільки однією з основних задач було формування навичок самоекспертизи, тобто оцінки стратегії самостійного подолання інфантилізму у студентів-заочників.

3.3. Соціально-психологічні умови подолання інфантилізму

У процесі дослідження нами сформульовані соціально-психологічні умови подолання інфантилізму:

1) зовнішні умови – це створення організаційного середовища за допомогою комплексу цілеспрямованих, організаційних заходів, направлених на зниження рівня вираженості інфантилізму особи:

– комплексна дія на взаємозв'язані структурні компоненти інфантилізму: психологічний, соціальний і фізичний; розробка і реалізація програми, направленої на перетворення структурних компонентів і характеристик інфантилізму особи, з урахуванням диференційованого і комплексного підходу для кожної групи інфантильних безробітних;

– використання в програмі форм, методів і напрямів профорієнтації і інших робіт, що роблять вплив на структурні компоненти і характеристики інфантилізму особи;

– діагностика і виявлення різних рівнів вираженості інфантилізму.

2) внутрішні умови – цілеспрямована дія на зміну психологічного, соціального і фізичного компонентів інфантилізму і його характеристик особи молодих осіб безпосередньо при участі в програмі із подолання інфантилізму:

– розвиток емоційно-вольової сфери за допомогою спеціально організованих занять з поступовим ускладненням фізичного навантаження і додаткових завдань на стадії стомлення;

– для розвитку трудової мотивації і формування мотивації участі в програмі необхідно спочатку спиратися на принцип задоволення, а також використовувати елементи змагання;

– для розвитку долаючої поведінки створювати ситуації, що вимагають додатки певних зусиль в подоланні труднощів;

– для розвитку ціннісних орієнтацій і рефлексії необхідно ставити перед учасниками такі задачі, рішення яких приведе до формування бажання і

потреби формулювати життєві і професійні цінності, проводити їх аналіз і рефлексію;

- провокувати ситуації необхідності ухвалення на себе відповідальності;
- для підвищення показника потреби в досягненнях створювати на заняттях обстановку, сприяючу усвідомленню життєвих і професійних цілей, і знаходженню ресурсів для їх здійснення.

На підставі виділених структурних компонентів інфантилізму, його характеристик і рівнів вираженості, може бути зреалізована комплексна, диференційована програма, спрямована на подолання інфантилізму у молоді. На підставі позитивної динаміки соціально-психологічних характеристик інфантилізму встановлена ефективність соціально-психологічних умов його подолання у безробітній молоді.

Так, група слабкоінфантильних до участі в програмі мала середній показник інфантилізму рівний 37,6 балів. Після участі в програмі цей показник зменшився до 30 балів. Група середньоінфантильних до участі в програмі демонструвала середній бал вираженості інфантилізму становив 76,3 бали. Після участі в програмі спостерігалася також позитивна динаміка, і середній показник інфантилізму став рівним 53,2 балам. Сильноінфантильна молодь до участі в програмі показували в середньому 106,2 балів за опитувальником. Після участі в програмі цей показник істотно знизився і став рівний 63 балам. Таким чином, можна говорити про зниження інфантильних проявів у всіх групах.

Змінилися також показники робочої мотивації за методикою В. Мільмана «Діагностика мотиваційної структури особи». Відбулося підвищення показника робочої мотивації у всіх груп. У групи слабкоінфантильних він з відмітки в 53,2 бали піднявся до 57,9 балів за середньому значенню. Біля групи середньоінфантильних цей показник зріс з 52 до 58,5 балів. Показник же в групі сильноінфантильної молоді з 39,2 балів піднявся до 45,1 балів. Одержані результати також позитивно характеризують створені соціально-психологічні умови подолання інфантилізму.

Одержані дані за методикою Дж. Роттера указують на підвищення інтернальності в учасників дослідження майже за усіма шкалами, хоча по деяких спостерігається відсутність явного зсуву. Так показник у групі слабкоінфантильних з 40,8 бала зріс до 45,9 балів, у середньоінфантильної групи показник за даною шкалою збільшився з 22,2 бала до 33,9 балів, а у групі сильноінфантильних з 10,5 бала зріс до 19,2 балів.

За показником «потреба досягнень» відбулися наступні зміни: в групі слабкоінфантильних до участі в дослідженні показник був рівний 11,9 балам, а після участі 12,4 балів за відсутності зсувів; в групі середньоінфантильних з 12,4 бала він збільшився до 13,8 балів; в групі сильноінфантильних з 11,5 бала він зріс до 12,5 балів.

На підставі одержаних результатів дослідження можна стверджувати, що оновлені соціально-психологічні умови сприяють частковому або повному подоланню інфантилізму у молоді і можуть бути рекомендовані для роботи психологічним і соціальним службам.

Проведене емпіричне дослідження дозволило вирішити наступні теоретичні і практичні задачі:

був проведений теоретичний аналіз наукових досліджень, що розкривають соціально-психологічні аспекти інфантилізму, на підставі чого були виділені його модель, структурні компоненти і його основні характеристики у молоді, а також була уточнено суть, структуру і особливості інфантилізму;

були обґрунтовані соціально-психологічні умови подолання інфантилізму у молоді, на підставі чого була апробована програма подолання інфантилізму у молоді.

У результаті теоретичного аналізу, емпіричного дослідження, проведеного експерименту, була підтверджена гіпотеза про те, що інфантилізм можна представити як комплекс характеристик особи, що виражаються в незрілості емоційно-вольової сфери, затримці етичного і соціального дозрівання, відсутності трудової мотивації, низької потреби в досягненнях,

несамостійності рішень і дій, залежності від інших, хаотичності поведінки, позиції утриманства, гедонізму, а також слабо розвиненій здатності рефлексії при явно домінуючій потребі в задоволенні і розвагах, не сформованістю долаючої поведінки. Соціально-психологічні умови припускають реалізацію програми і технологій, розвиваючий характер яких релевантний по відношенню до рівнів і структурних компонентів інфантилізму, і спрямований на розвиток емоційно-вольової сфери, ціннісних орієнтацій, трудової мотивації, розвиток здібностей рефлексій, потреби в досягненнях і ін.

Виявлені характеристики рівнів вираженості інфантилізму у студентської молоді та визначені групи молоді, що мають різні рівні його вираженості. Даний соціально-психологічний опис цих груп. Зокрема:

1 група – неінфантильні:

високий рівень розвитку емоційно-вольової сфери, здатність контролювати свої емоції, розвинене самовладання, ясність і перспективність цілей;

дисциплінованість, сміливість, ініціативність, рішучість;

висока трудова мотивація, стійке прагнення знайти цікаву роботу;

етичні цінності переважають над матеріальними, стійкість принципів, значущість цінностей здоров'я, любові, цікавої роботи, твердої волі, відповідальності;

цінність розваг не значуще, задоволення пов'язане із обдумуванням наслідків;

високий рівень розвитку рефлексії;

активне прагнення до раціональної поведінки, впорядкування свого життя;

активне прагнення до подолання перешкод;

високий ступінь незалежності, самостійності;

рівень потреби досягнень близько 60% від максимального значення.

2 група – слабоінфантильні:

здатність контролювати емоції має ситуативний і нестійкий характер;

наявність життєвих цілей, але труднощі в плануванні способів їх досягнення;

висока трудова мотивація;

при пошуку роботи орієнтація на сприятливі обставини;

активність у пошуках роботи ситуативна;

етичні цінності переважають над матеріальними;

ситуативна можливість поступитися своїми принципами заради задоволення своїх потреб;

отримання задоволення не завжди пов'язане із обдумуванням наслідків;

прагнення у всьому одержати задоволення;

ситуативний характер рефлексії;

прагнення до порядку і раціональності дещо розмите;

прагнення уникнути важкі життєві ситуації;

власні «слабкості» долаються не завжди успішно;

відносна незалежність, зниження активності;

понижене відчуття особистої відповідальності у всіх сферах життя;

рівень потреби досягнень дещо нижчий і рівний 54%.

3 група – середньоінфантильні:

низька здатність контролювати свої емоції;

помірна імпульсивність;

слабке самовладання;

неконкретність життєвих цілей і невпевненість в можливості їх досягнення;

хаотичність в плані і засобах досягнення мети;

недисциплінованість;

невисока трудова мотивація;

слабка активність у пошуках роботи;

чекають допомоги із сторони;

простежується тенденція переважання матеріальних цінностей над етичними;

можливість здійснення правопорушення;
 прагнення одержувати задоволення без обдумування;
 отримання задоволення – одна з цілей життя;
 розваги можуть мати протиправний характер;
 краще виходить оцінювати наслідки вчинку, ніж причини, що привели до цього вчинку;
 схильність до спонтанності, необдуманості;
 впорядкованість дратує;
 пасивність перед труднощами;
 переважання утриманської позиції, небажання брати на себе відповідальність;
 прихильники цивільного шлюбу;
 високий ступінь залежності;
 рівень потреби досягнень найнижчий серед груп і рівний близько 54% від можливого максимального значення.

4 група – сильноінфантильні:

украй слабка здатність контролювати свої емоції;
 імпульсивність;
 відсутність самовладання;
 неясність життєвих цілей і планів;
 недисциплінованість, безініціативність, пасивність, нерішучість;
 слабка трудова мотивація;
 робота – можливість приємно провести час;
 при матеріальному забезпеченні не стали б працювати;
 відсутність прагнення зробити кар'єру;
 відпочинок і розваги домінують над трудовою діяльністю;
 матеріальні цінності домінують над морально-етичними цінностями;
 можливість здійснення правопорушення заради задоволення своїх потреб;
 прагнення одержати відразу все тут і зараз і «безвідплатно»;
 не аналізуються наслідки, пов'язані із отриманням задоволення;

отримання задоволення – мета життя;
 живуть одним днем;
 дуже слабо розвинена здатність рефлексії;
 наявність обмежень сильно дратує;
 пасивність перед труднощами;
 явна позиція утриманства у всіх сферах життя, залежність,
 безвідповідальність;
 вважають, що батьки або близькі повинні забезпечувати всім необхідним
 для гідного існування;
 прихильники цивільного шлюбу;
 рівень потреби досягнень близько 45%.

Обґрунтовані соціально-психологічні умови, які сприяють подоланню інфантилізму у молоді, які припускають реалізацію спеціально розробленої програми і технологій, розвиваючий характер яких релевантний щодо структурних компонентів інфантилізму, і спрямований на розвиток емоційно-вольової сфери, ціннісних орієнтацій, трудової мотивації, розвиток здібностей рефлексій, потреби в досягненнях і ін.

Зовнішні умови – це створення організаційного середовища за допомогою комплексу цілеспрямованих, організаційних заходів, направлених на зниження рівня вираженості інфантилізму особи:

комплексна дія на взаємозв'язані структурні компоненти: психологічний, соціальний і фізичний;

розробка і реалізація програми, направленої на перетворення структурних компонентів і характеристик інфантилізму особи, з урахуванням диференційованого підходу для кожної групи інфантильних безробітних;

використання в програмі форм, методів і напрямів роботи, що чинять вплив на структурні компоненти і характеристики інфантилізму особи;

діагностика і виявлення різних рівнів вираженості інфантилізму.

Внутрішні умови – цілеспрямована дія на зміну психологічного соціального і фізичного компонентів інфантилізму і його характеристик особи молоді безпосередньо при участі в програмі з подолання інфантилізму:

зміна емоційно-вольової сфери за допомогою поступового ускладнення фізичного навантаження і змісту занять, а так само пропонувати додаткові завдання на стадії стомлення;

при розвитку трудової мотивації необхідно спиратися на первинний принцип задоволення, а так само використовувати елементи змагання;

створювати ситуації, що вимагають певних зусиль в подоланні труднощів з метою розвитку долаючої поведінки;

створювати умови для постійної рефлексії ситуації і себе в ній;

провокувати ситуації необхідності ухвалення на себе відповідальності.

На основі висновків варто подати наступні практичні рекомендації:

соціальним працівникам і практичним психологам слід рекомендувати використовувати соціально-психологічні умови подолання інфантилізму для роботи з молоддю в рамках їх фахової діяльності;

рекомендувати включати опитувальники у комплексну діагностику;

рекомендувати включити в програму підвищення кваліфікації співробітників соціальних служб матеріал з проблеми інфантилізму молоді і студентів та соціально-психологічні умови подолання інфантилізму;

запропонувати ввести в програму підготовки фахівців соціальних та психологічних служб матеріал дослідження як спецкурс «Інфантилізм молоді»;

в загальнодержавному масштабі рекомендується проведення роботи з подолання інфантилізму на всіх етапах соціалізації людини.

Висновки до розділу 3

Інфантилізм студента це особливий, деструктивний спосіб самореалізації особи в умовах навчального докiлля в ЗВО, який характеризується відсутністю адекватної суб'єктної позиції по відношенню до власного професійного становлення і розвитку, відсутністю професійних і життєвих планів, реальних шляхів їх досягнення; наявністю чіткої егоїстичної орієнтації в професійній і навчальній діяльності. Інфантилізм розглядається як деструктивна стратегія самореалізації особи студента в умовах навчальної і професійної діяльності, яка виявляється:

- у відсутності мотивації в професійному розвитку;
- у формуванні системи негативних ціннісних орієнтації по відношенню до особистісного розвитку;
- у відсутності адекватного відношення до кризових життєвих ситуацій;
- навчальній і соціальній пасивності;
- неприйнятті допомоги і підтримки з боку педагогів;
- байдужості до власної успішності і в нездатності застосувати одержані знання на практиці.

Критеріями діагностики інфантилізму є:

- негативне відношення студентів до однокурсників, які прагнуть досягати високих результатів, демонструють прагнення до освоєння знань;
- негативне відношення до існуючих формальних норм і цінностей освітнього соціуму, форм роботи і взаємодії педагогів і студентів;
- активно-агресивні протестні поведінкові моделі.

Суть корекції інфантилізму молоді полягає в спільному виявленні цілей, можливостей і шляхів формування позитивних форм навчальної і професійної адаптації. Принципами корекції можуть служити наступні:

- готовність студента до прийняття допомоги і підтримки;
- опера на особисті сили і потенційні можливості особи;

віра в ці можливості;

орієнтація на здатність самостійно долати професійні перешкоди;

спільність, співпраця, сприяння;

конфіденційність;

доброзичливість;

рефлексивно-аналітичний підхід до процесу і результату.

Соціально-психологічна корекція може бути ефективною за наявності і дотриманні ряду умов:

наявність у педагога установки на необхідність надання підтримки;

достатній рівень соціально-психологічної підготовки;

стиль взаємостосунків, при якому підтримка стає можливою, що склався в реальній практиці;

урахування в коректувальній і підтримуючій, а також профілактичній роботі вікових і індивідуальних особливостей.

ВИСНОВКИ

1. Інфантилізм – це незрілість у розвитку, збереження в фізичному вигляді або поведінці рис, притаманних попереднім віковим етапам. У переносному сенсі інфантилізм (як дитячість) – це прояв наївного підходу в житті, роботі, побуті, в соціальній діяльності. Як психологічний феномен «інфантилізм» пов'язаний із відмовою від відповідальності, зниженням вольової активності в рамках спрямованої діяльності, незрілість стосовно до категорій «самоорганізація», «самосвідомість», «саморозвиток». На сьогоднішній день не можна сказати, що етимологія виникнення інфантилізму остаточно встановлена, повністю і чітко визначено і описано клініко-психологічну картину, упродовж всього часу вивчення цього явища робилися неодноразові спроби систематизації накопичених даних, і узагальнення отриманого матеріалу, його систематизація і класифікація. Так учені вказували на участь спадкових і екзогенних факторів в походженні психічного інфантилізму; звертали увагу на патологію щитовидної залози, в зв'язку з цим вказували на ендокринопатії.

2. Поняття інфантилізму в даний час використовується в різних контекстах і являє собою досить розмитий конструкт. Варто оглянути шереду існуючих тлумачень поняття «інфантилізм» і його змісту в рамках соціальної та психологічної науки, теоретичне визначення конструкту і його операціоналізувати. Варто дати сутнісне визначення поняттю «інфантилізм», по можливості уникаючи оцінкового модуса. Термін «інфантилізм» може розумітися і як характеристика людини (особистісна особливість або особистісна організація), і як характеристика процесу розвитку [74]. Деякі автори вживають поняття «інфантилізм» і «інфантильність» як синоніми [16]. Поняття «інфантилізм» віднесене до особистісного контексту і визначене в психологічному словнику як «збереження в психіці і поведінці дорослого особливостей, що властиві дитячому віку» [28]. Основною характеристикою

інфантильного індивіда називають незрілість емоційно-вольової сфери, причому фізичний або розумовий розвиток може йти в рамках норми або навіть в прискореному темпі. Інфантилізм як незрілість емоційно-вольової сфери проявляється в таких симптомах, як несамостійність рішень і дій, почуття незахищеності, знижена критичність по відношенню до себе, підвищена вимогливість до турботи інших про себе, різноманітні компенсаторні реакції.

3. В контексті соціальної психології визначають особистісний інфантилізм як девіацію поведінки, психічного і особистісного розвитку індивіда [26]. Учені підкреслюють несформованість у особистісно-інфантильного дорослого емоційно-вольової сфери і відзначають високу кореляцію інфантилізму з такими особистісними особливостями, як зовнішній локус контролю, завищені самооцінка та рівень домагань, егоцентризм. Інфантильна особистість прагне уникнути необхідності адекватно оцінювати об'єктивну соціальну реальність. Дослідники пропонують розглядати особистісний інфантилізм як прояв гетерохронності особистісного розвитку. Шлях особистості до зрілості не є гомогенним за темпом. Деякі сторони особистості, зокрема емоційно-вольової сторона у інфантильних особистостей, відстають від загального темпу розвитку, а розвиток інтелекту і пізнавальної сфери йде для даного періоду швидшими темпами. Дана ідея підтримує і конкретизує ідею Л.С. Виготського про гетерохронність психічного розвитку в цілому [15; 16].

4. В рамках психоаналітичного підходу акцент зміщується з інфантилізму як затримки, відхилення розвитку певної сторони особистості на розгляд цілісної особистості аналізується інфантильна особистість або інфантильна особистісна організація. В основі такої лежать відчуття безпорадності і переваги дитячих моделей поведінки. Н. Мак-Вільямс пропонує розглядати інфантильну особистість як таку, котра зберігає в більшій мірі інфантильні форми мислення. Відчуття всемогутності не знижується з плином часу, і основний механізм захисту регресія визначає стратегію подолання життєвих труднощів. Однак, як зазначає учений, сам термін «інфантильна особистість»

зникає з офіційного переліку порушень, хоча деякі аспекти інфантильності включаються в такі види порушень, як «особистісний розлад у вигляді залежності» або «істеричний розлад особистості» [38, с. 32]. Таким чином, узагальнюючи різні точки зору, відзначимо, що інфантилізм це певна особистісна організація, яка зберігає риси і моделі поведінки попереднього вікового періоду, де колишні не є адекватними на новому віковому етапі. Більшість авторів вказують на незрілість (несформованість, затримку формування) емоційно-вольової сфери, пов'язуючи з цим егоцентричні вчинки, несамотійність або залежність, невимогливість до себе і критичність до інших та інші прояви інфантильної особистості.

5. В результаті аналізу варіантів тлумачення інфантилізму і дорослості при нормальному розвитку нами були зроблені наступні висновки. Теоретичний конструкт «інфантилізм» – це особистісна організація, яка зберігає риси і моделі поведінки попереднього вікового періоду, які не є адекватними на даному етапі. «Дорослість» як віковий період в середньому охоплює проміжок від 25 до 45 років і характеризується ускладненням зв'язків людини зі світом, розвитком абстрактного мислення, сформованість емоційно-вольової сфери, професійним і особистісним становленням, прийняттям та освоєнням більшої кількості нових соціальних ролей, розвитком високого рівня саморегуляції. Основними характеристиками дорослої особистості є рефлексія, потреба у праці і професійної діяльності, наявність професійного самовизначення, володіння трудовими навичками, потреба в самореалізації, перехід до економічної і територіальної незалежності від батьківської сім'ї, прийняття і втілення нових соціальних ролей. Основними критеріями, які поділяють дитинство і дорослість, є самотійність і незалежність. Несформованість дорослих якостей веде до реалізації поведінки, яка характерна для попереднього вікового етапу, що й є проявом інфантилізму.

6. Магістральними напрямками підвищення соціальної активності громадян, їх участі і загального рівня інтернальності є формування інституційного середовища, що забезпечує реальну взаємодію громадян з

владою та соціальними інституціями. Держава повинна брати активну участь у формуванні соціальної та політичної культури громадян за допомогою вироблення певної системи ідеологічних принципів, ціннісних орієнтирів і забезпечення способів їх трансляції, але запитана різними соціальними групами соціальних інститутів, що виражають їх інтереси надзвичайно велика. Поступ нашої держави можливий за наявності взаємодіючих громадянського і політичного суспільств, як джерела конкурентоздатної активності громадян: вільних і розуміючих, що і як вони роблять. Тут значущим бачиться більш активна соціальна та політична соціалізація молоді – головного соціального ресурсу демократичних перетворень в країні. Подолання інфантильності надзвичайно важлива задача для сучасного суспільства. Тому очевидно, яку важливу роль у формуванні політичної і соціальної культури можуть зіграти інституційні механізми соціально-політичної системи, що є дієвими. Соціальна культура, з одного боку, відображає і фіксує в своєму змісті якісний стан основних елементів соціальної системи, забезпечуючи підтримку її рівноваги. З другого боку, соціальна система повинна сприяти розвитку і функціонуванню необхідного для неї типу громадянської культури за допомогою реалізації однієї з своїх функцій – соціалізації. Одним із соціальних механізмів, що забезпечують формування громадської культури участі, є система соціальних відносин, характерна для суспільства середнього класу. І навпаки, різка соціальна диференціація, глибокі соціальні суперечності в суспільстві знижують можливості формування зрілої громадської культури участі. Суть корекції інфантилізму молоді полягає в спільному виявленні цілей, можливостей і шляхів формування позитивних форм навчальної і професійної адаптації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. Москва: Академия, 1999. 672 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Жизненные перспективы личности / Психология личности и образ жизни / под ред. Е. В. Шороховой. Москва: Наука, 2002. 137-145.
3. Ананьев Б. Г. Структура развития психофизиологических функций человека / Хрестоматия по возрастной психологии: учебное пособие для студентов / под ред. Д. И. Фельдштейна: издание 2-е, доп. Москва: Институт практической психологии, 1996. С. 248-254.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград : Лениниздат, 1969. 437 с.
5. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. Санкт-Петербург : ПИТЕР, 2017. 688 с.
6. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософський та психолого-педагогічні аспекти. Рівне : Ліста-М, 2003. 128 с.
7. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 420 с.
8. Бех І.Д. Психологічний аналіз довільної поведінки особистості. Психологія. Київ : Освіта, 1993. Вип. 41. С. 3-10.
9. Богомолова, Н. М. Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян [Електронний ресурс]: Імідж (Інформаційний Методичний І Дидактичний Матеріал. URL: <http://postup.org.ua/node/367>. – Назва з екрану.
10. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека: Характеристика и условия достижения. Москва: Флинта; Наука, 1998. 168 с.
11. Боренько, Я. Громадянське суспільство і політична влада олігархії [Електронний ресурс]: Електрон. дан. (1 файл). URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/borenko.htm>. – Назва з екрану.
12. Братусь Б. С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте // Вестник Московского университета: Психология. 1980. № 2. С. 3-12.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
14. Возрастная психология (развитие ребенка от рождения до 17 лет): учебное пособие. 5-е издание. Москва: Университета РАО, 1999. 176 с.
15. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. Москва : Педагогика. 1983. Т. 5: Основы дефектологии. 368 с.
16. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Москва: Педагогика, 1984. Т. 4. 433 с.
17. Гамезо М. В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. Возрастная и педагогическая психология: учебное пособие для студентов всех специальностей педагогических вузов. Москва: Педагогическое общество России, 2003. 512 с.
18. Головенько, В. Молодь незалежної України: стан та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : Електрон. дан. – Перші кроки нової влади: Молодіжна політика в Україні: Проблеми та перспективи. URL: www.ipro.org.ua/.../6_05_13_molodiruh_an. – Назва з екрану.
19. Дудьев В. П. Психомоторика: словарь-справочник. Москва: Владос, 2008. 368 с.
20. Квинн В. Прикладная психология. С.-Петербург : Питер, 2000. 560 с.
21. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии. Москва : Независимая фирма «Класс», 2000. 464 с.
22. Клиническая психология: учебник / под ред. Б. Д. Карвасарского. С.-Петербург: Питер, 2002. 960 с.
23. Кожний другий молодий українець вважає, що в Україні існує реальна загроза свободі слова [Електронний ресурс]: Електрон. дан. (1 файл). URL: <http://www.telekritika.ua/kontekst/2013-03-26/80248>. – Назва з екрану.
24. Кон И. С. В поисках себя. Личность и её самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 336 с.
25. Кон И. С. Дружба: Этико-психологический очерк. Москва : Политиздат, 1989. 350 с.

26. Кондратьев М. Ю., Ильин В. А. Азбука социального психолога-практика. Москва: ПЕР СЭ, 2007. 464 с.
27. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. С.-Петербург: Питер, 2005. 940 с.
28. Краткий психологический словарь / под общей ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1985. 431 с.
29. Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва: Сфера, 2001. 464 с.
30. Куницына В. М. Межличностные отношения. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 459 с.
31. Куницына В. Н. и др. Межличностное общение : учеб. для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2015. 544 с. : ил. (Серия «Учебник нового века»).
32. Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Поголына В. М. Межличностное общение. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 457 с.
33. Лабунская В. А. и др. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция: учеб. пособие для вузов. Москва : Академия, 2018. 285 с.
34. Лабунская В. А. Факторы успешности опознания эмоциональных состояний по выражению лица. Москва : Педагогика, 1981. 224 с.
35. Лебединский В. В. Нарушения психического развития в детском возрасте: учебное пособие для студентов психологических факультетов высших учебных заведений. Москва: Академия, 2003. 144 с.
36. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь / Принцип развития в психологии / под ред. Л. И. Анцыферовой. Москва: Наука, 1978. С. 156-172.
37. Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии / Методологические проблемы социальной психологии : сб. статей. / под ред. Е.В. Шороховой. Москва : Наука, 1975. 295 с.

38. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. Москва: Независимая фирма «Класс», 2001. 480 с.

39. Максименко С. Д. Особистість починається з любові. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 9. С. 1-8.

40. Максимюк С. П. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Кондор, 2015. 667 с.

41. Макшанов С. И. Психология тренинга. Санкт-Петербург, 1997. 214 с.

42. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы: справочник практического психолога. Москва: Эксмо, 2005. 896 с.

43. Мерзлякова О. Л., Євдокимова Г. Методики професійного самовизначення. Київ : Шкільний світ, 2011. 120 с.

44. Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та у державній молодіжній політиці [Електронний ресурс] : Електрон. дан. – Соціологія и маркетинг в сети. URL: http://socionet.narod.ru/borya/soc_05.html/, вільний. – Назва з екрану.

45. Моргун В. Ф., Ткачева Н. Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. Москва: МГУ, 1981. 84 с.

46. Морено Дж. Социометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе. Москва : Просвещение, 1958. 216 с.

47. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. 198 с.

48. Мухина В. С. Возрастная психология. Москва: Академия, 1999. 456 с.

49. Мясищев В. Н. Психология отношений. Москва : Ин-т практической психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1995. 356 с.

50. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология: учебник. Москва: Российское педагогическое агентство. 1996. 374 с.

51. Перелік молодіжних та міжнародних молодіжних і дитячих громадських організацій та їх спілок легалізованих Міністерством Юстиції України [Електронний ресурс] : Електрон. дан. – Міжнародний український молодіжний портал. URL:

http://www.youthlife.info/index.php?action=sub_1&subpanel=39, вільний. – Назва з екрану.

52. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва : Просвещение, 1982. 352 с.

53. Полтавець Ю. С. Явище атракції: вияв на різних рівнях. Лінгвістичні дослідження. 2013. №36. С. 201-217.

54. Психологический словарь / Под общ. ред. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

55. Психология общения. Энциклопедический словарь / под общ. ред. А.А. Бодалева. Москва : Когито-Центр, 2015. 672 с.

56. Психология развития: учебник для студ. высш. психол. учеб. заведе-ний / под ред. Т. Д. Марцинковской. Москва: Академия, 2007. 528 с.

57. Психология человека от рождения до смерти / под общ. ред. А. А. Реана. С.-Петербург: Прайм-Еврознак, 2002. 656 с.

58. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология. С.-Петербург: Питер, 2001. 224 с.

59. Сарджвеладзе Н. И. Исследование связи между социальным сходством и притяжением в зарубежной социальной психологии. *Психологический журнал*. 1982. № 2. С.24-26.

60. Саркисян Ш. В. Особенности познаний людьми друг друга в условиях совместной деятельности: Автореф. дис. канд. психол. наук / МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1980. 36 с.

61. Селиванов В. В. Мышление в личностном развитии субъекта. Смоленск: Универсум, 2003. 312 с.

62. Сердюк Н. І. Атракція як психолого-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць (Психологічні науки)*. 2017. № 4. С 31-36.

63. Слинькова Т. В. Взаимосвязь образов партнеров по общению и взаимоотношений в диадном взаимодействии: Дис. канд. психол. наук: 19.00.05. Санкт-Петербург, 2017. 203 с.

64. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: учебное пособие для вузов. Москва: Школьная пресса, 2000. 416 с.

65. Степанищенко О.В. Проблема політичної інфантильності сучасної молоді і шляхи її подолання [Електронний ресурс] : Електрон. дан. URL: <http://ebk.net.ua/Book/bib.convdocs.org/v22425/>, вільний. – Назва з екрану.

66. Сулим, О. В. Формування духовних цінностей як передумова становлення громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]: стаття. Електрон. дан. (1 файл). URL: <http://gisap.eu/ru/node/472>. – Назва з екрану.

67. Голочек В. А. Современная психология труда: учебное пособие. С.-Петербург: Питер, 2005. 479 с.

68. Шевцов А. Методологія соціального реабілітування осіб з обмеженнями життєдіяльності. *Завуч*. 2009. № 19. С. 3–17.

69. Штырбул О. Г. Динамика жизненных планов и временной перспективы на разных возрастных этапах. *Вопросы психологии*. 2010. № 3. С. 11-14.

70. Щербакова А. М. Дискуссионные вопросы развития личности ребенка с интеллектуальной недостаточностью. *Психологическая наука и образование*. – 2010. – № 2. – С. 63–86.

71. American Psychiatric Association. (1993, March 1). DSM - 1V draft cri-teria. Washington, DC: Author. 886 p.

72. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision. URL: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2010/en>.

73. Kaufman A. S. Test Review: Wechsler, D. Manual for the Wechsler Adult Intelligence Scale, Revised. N.Y.: Psychological Corporation, 1981. P. 309-313.

74. Kernberg O. Severe personality disorders: Psychotherapeutic strategies. New Haven: Yale Univ. Press, 1984. 381 p.